Товчеться, як Марко по пеклу

Українська приказка

Товчеться, як Марко по пеклу

Українська приказка

I

Було в петрівку. Зелена по пояс трава вкривала степи, вихрилась, слалась і, як море, грала; набіжить вітерець, покотиться хвилею, нахилить, розіб'є її, і вона зажовтіє, заголубіє й зачервоніє квітами. На синьому небі ні хмарки; сонце зверху накрива теплом і широким промінням, як золотим дощем, кропить кожен листочок, кожну билинку, а з трави обдає, свіжить пахучим холодком. Дишеш не надишешся, як буває в спасівські жароти, після довгої путі, не наситиш жадоби, допавшись до холодної криниці. Здається, тільки й видко небо й землю, а скільки ще наокруги тебе тієї тварі божої! Куди не глянь, під кожним кущиком, листочком кишать коники, комашня, як розмальовані метелики мигтять з квітки на квітку; а високо, під ясним небом, в'ються орли, хмарою літають дрохви, журавлі, хохітва; кібчики, неначе гвоздиком прибиті, на однім місці махають крильцями, виглядаючи добичу. Деколи залопотить, розляжеться трава, і сайгак, злякавшись свого ж шелесту, летить, як на крилах, схиливши на спину свої роги. Кругом тебе усе живе, усе дише, дзиркотить, висвистує, а оддалі, невідь-відкіля виявляються озера, буцім чарами наливаються, мріють, котять хвилю за хвилею і, як море, вкривають землю. Тільки де-не-де синіють, неначе острови, оточені могили; і знов, як не було, мання розвіялось, рознеслось, і знов зелена трава скрізь стелеться по

степу. Весело глянуть на ці степи запорозької України; усе очі до тебе пригортають, а серце мліє, смутні думки летять у невідомий край, а за ними рветься й душа, бо нема для неї припину на землі, як нема чоловікові захисту на широкому степу.

Жар починав стухать, сонце близилося до землі, оточившись довгими паростями проміння, неначе підняло сто рук, щоб обняти степи на добраніч. Вітер, як з лісу, повівав холодком і розносив квітчані пахощі. У свою чергу озвались вечірні пташки: підпадьомкали перепели, деркотіли деркачі, висвистували овчарики, кигикали і квилили літаючи чайки. Аж ось у траві неначе іскра блиснула, і виявивсь, як із землі виріс, на вороному коні січовик, у червоному жупані, в кабардинці [1] набакир. Ремінний пояс врізався в його тонкий стан, за поясом і в кубурах стриміли пістолі, біля боку висіла шабля в срібній піхві, а за плечима мотався булдимок[2]. Січовик був ще молодий, тільки вус вирівнявсь; ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались; усякий би пізнав по його юнацтву й безсумному погляду, що не ввірився ще йому світ, не почало й лихо. Їхав він тихою ходою, озираючись по сторонах, ніби гуляв собі; то закурлика пісню, то нахилиться з коня, зірве квітку, втішається нею і, побачивши кращу, кине й зрива другу.

Уже завечоріло. Широкі тіні простяглись і мережили степ; захід сонця зайнявся полум'ям і насупроти обдав ярким світом гребінь гори з могилами. Січовик скинув очима удаль, шукаючи, на якій би йому могилі заночувать. Дивиться, на самій вищій могилі щось мріє, чорніє; спершу здалось йому за шульпіку, а як зблизився, побільшало — неначе орел; ще проїхав кілька гонів, роздивився, аж то чоловік, і сидів він нерухомо, неначе кам'яна баба на могилі.

— От і добре, — пробубонів про себе січовик, — послав мені господь на ніч товариша.

Спустившись у балку, він зупинився біля криниці, набрав у боклагу води, напоїв коня і повів його в поводу. Зійшов на гору, вже й до могили зблизився, а чоловік сидить собі, не ворухнеться, неначе закляк, не оглянеться на січовика і не чує шелесту од його важкого поступу. З виду й з одежі не гевал [3], не бурлака, а щось не просте: татарська кучма насунулась йому на очі, ніс закандзюбився, як у кібця, а довгенні сиві вуса аж до грудей доставали. На плечах у його був накинутий чорний подолянський кобеняк і в верзунах [4], як обуваються в Карпатських горах гуцули. Не видко було при йому ніякої роні, тільки в руці держав він ціпок і біля боку лежала торба.

Зблизившись до могили, січовик одпустив коневі подпруги, приарканив, дивиться, а чоловік усе сидить, не оглянеться й не поворухнеться.

— Бач, як замислився, — прошепотів січовик, заходячи збоку, — а мене й не бачить; постривай же, я тебе сполохну, — та скільки духу й крикнув: "Пугу!" — аж луна по степу покотилась.

Однак од сього покрику чоловік не сполохнувся; не-притьма озирнувся він і хижо спідлоб'я глянув на січовика. Страшно горіли вирлоокі його очі, неначе іскри з них посипались. Січовик хотів був ще вдруге пугукнуть, та й припинивсь, бо, як списом, шпигнуло його тим поглядом, неначе холодна жеретія [5] обвилась і здавила йому серце. І не схаменувся він, як, знявши кабардинку, низенько вклонився, буцім самому кошовому, і з повагою промовив:

— Добрий вечір, чоловіче! — Чоловік зміряв січовика очима і, не промовивши слова, одвернувся. Нахмурився й січовик: заграла молода кров, заіскрились очі: розсердила його та зневага.

— Слухай, чоловіче, — озвався січовик, — за пожегнання [6] мусиш оддякувать, а не одвертать пику і чорти батька зна куди стромлять свої волові очі, як кішка в каганець!

Чоловік мовчав, усе дивлячись пильно у ту ж саму сторону, як спершу дивився.

— Чи чуєш, що я тобі кажу? — знову гримнув січовик, підступаючи.

— Не позакладало, чую… — пробубонів чоловік, не ворухнувшись.

— Чого ж мовчиш?

— Нічого казать; коли я тобі не подобавсь, іди собі далі, степи просторі.

— Не я до тебе прийшов, а ти забрався в чужу солому, та ще й шелестиш! Степи наші, запорозькі! От що!

— Хто се тобі казав?

— Я тобі кажу!

— Коли ваші, чом же ви їх не орете, не засіваєте, не користуєтеся ними?

— Січ не пшеницею степи засіва, а кріпостями, паланками, от що!

— Погані ж будуть ваші жнива; не собі дбаєте; правда твоя, мине вік-другий — і сі степи ригнуть золотом, сріблом, та не

буде вам з того ніякої користі. Не подякують тих, хто кров'ю своєю їх поливав і своїми кістками огороджував!.. Так не кажи мені, козаче, що степи ваші: божі вони і того, кому він дасть ними користуватися!

— Поки хвалько нахвалиться, будько добудеться! Уставай же та йди собі ік уражій матері за те, що ти цураєшся мого товариства; не хочу з тобою на єдиній могилі ночувать, от що!

— Як не хочеш на одній, так шукай собі іншу…

— Вибачай, чоловіче, — гримнув січовик, — у мене такий звичай, що куди б я не прийшов, то вже відти не піду, поки сам не схочу.

— Такий саме звичай і в мене…

— Вставай же, кажу тобі, — скликнув січовик, — не то я тебе по-запорозьки підведу!

— Чи не схотілось тобі, козаче, тичка подуть [7]? — спитав чоловік, зареготавшись на ввесь степ, неначе само пекло зареготало.

— Я тебе так подму, — гукнув січовик, ще гірш розсердившись, — що аж на тій могилі опинишся.

— Гляди, козаче, не то мене не зведеш, ти торби моєї не підіймеш.

— Брешеш, підійму, і потилицю ще тобі нею натовчу!

Січовик справді хотів був затопить по гамалику [8], ухопивсь за торбу, та сюди-туди і з місця її не зворухнув; попробував обома руками взять, аж заморився від натуги, а все-таки не зворухнув.

— Що там таке в торбі? — бубонів січовик, поглядаючи то на чоловіка, то на торбу. — Який там біс сидить?.. Я ж таки неабиякий, підкови розгинаю, коня підіймаю, а гемонської торби й з місця не зворухнув… Скажи мені, чоловіче, — спитав він, — що ти таке на світі: чи який характерник, чи, може, сам чорт?

— Не характерник і не чорт, — одказав чоловік, схиливши на груди голову, — тільки чортова у мене доля…

— Яка ж у чорта доля?

— Не така, як у людей!

— Се, й не питаючи, знав… А ти мені скажи, який там біс сидить у твоїй торбі, що вона така важка?

— Подивись…

Січовик розв'язав мотузок, засунув руку в торбу й витяг голову старої бабусі. Аж звомпив[9] він, глянувши на неї, і трохи з рук не впустив. Як учора одрубана: біле — волосся було скуйовджене й облите запеклою кров'ю; брови нахмурились, незакриті очі грізно дивились, рот розкрився, страшно було глянуть на вид старої: здавалось, буцім вона в останній час кого проклинала.

— Чия се голова? — спитав січовик, прозоро поглядуючи на чоловіка.

— Матчина…

— Хто ж її одчесав?

— Я!..

— Ти?.. Рідну неньку?! Мій боже милий, чом же ти не затримав такої грішної руки?! — скрикнув січовик, опускаючи голову в торбу. — Що ж там-ще в тебе? — спитав він, дивлячись на чоловіка.

— Подивись…

Січовик знов поліз у торбу й витяг другу голову молодої, дуже гарної дівчини. Джегерелі[10] й дрібушки ще не порозплітались, тільки довга коса, чорна, як гайворон, позлипалась запеклою кров'ю. Очі були трошки прищурені, а устонька, як терен синій, одкриті, і зубки, неначе перли нанизані, біліли й блищали.

— Мій боже милий, яка ж гарна! — скрикнув січовик, — і на таку піднялась рука?!

— Піднялась, коли одрубана…

— Чия ж се голова?

— Сестрина.

— Чи не ти і сю одчесав?

— Одгадав!

— Знаєш, чоловіче, — зітхнувши, промовив січовик, — на усьому світі нема нещасливішої тварі; як ти, от що!

Чоловік швидко повернув голову й пильно глянув на січовика, ніби хотів роздивитися, од кого почув сю річ.

— Козаче, — сказав він журливо, — не тобі першому показував я сі голови, не тобі одному й признавався: всі ж од розумної голови казали, що нема на світі й звіра лютішого від мене, і не брехали вони; однак ти од щирого серця сказав святу правду; на усьому світі нема нещасливішої тварі, як я!.. Од мене все одцуралось; і небо, і земля, і саме пекло!.. Мене прокляла мати, прокляв і батько з того світу — я Каїн!.. А тобі мене жаль як побіденного, нещасливого... Спасибі тобі, козаче, дай руку, побратаємось! — чоловік простягнув руку, як лопату, обвинуту товстими жилами, немов вірьовками.

— Вибачай, чоловіче, — одрізав січовик, — хоч мені тебе й жаль, а прочварі, Каїнові, руки не подам і побратимом не буду.

Чоловік аж з місця скочив, так його уразила ся одповідь. Хоть нижчий він од січовика, а як роздрочився, так страшно й глянуть на його постать: плечі й груди, як башта, кулаки, як дві довбешки; пополотнів, очі кров'ю поналивались. Не звомпив же й січовик, на п'ядь не одступив і сміло дивиться чоловікові в очі...

— Як, — гримнув чоловік, заскреготівши зубами, — ти гребаєш моєю рукою, моїм товариством?.. Чи ти знаєш, блазень, що колись і я був січовиком, колись за велику увагу ставили моє товариство?

— Може, колись, — перехопив січовик, — та не теперечки...

— Так виймай же шаблю й боронись; за сю уразку я визиваю тебе на чесний поєдинок!..

— Не чесний буде поєдинок битися з шаблею проти голих рук, а давай чим здужаєм! — січовик згорнув кулаки й став напоготові.

— Не бійсь і з шаблею не порівняєшся?

— Боюся тільки нечесної смерті: бог нас порівня, а розсудить совість... — одказав січовик, наступаючи.

Як од води стухає полум'я, так остання одповідь січовика припинила ярість чоловіка; не здержав він і його смілого погляду, понурився і назад одступив...

— Совість... совість... — глухо прогомонів він, — ні, ні, не мені, проклятому, брататися з тобою; не тобі простягать і руку суцізі! — чоловік приник до землі й важко застогнав, здавалось, і могила з ним стогне...

— Не сердься, чоловіче, за мою шпарку одповідь, — з жалем промовив січовик: як будеш гинуть, я од тебе не одцураюсь і обидві руки тобі простягну.

Чоловік підняв голову й глянув на січовика.

— Ти з Січі? — спитав він стиха.

— Еге, — одвітив січовик, сідаючи поруч з чоловіком.

— По волі чи недоля туди тебе запроторила.

— Не знаю, як тобі й казать. От слухай, небагацько розказувать. — Закохався я в дівчину в нашому-таки селі і, хотів одружитись, так батько моєї суженої не згодився. "Дівча, — каже, — ще молоде та й ти молодий, іди собі у кіш, повештаєшся тамечки років зо три, покуштуй гіркої, і коли господь приведе вернутись, то ми тоді вас і одружим". Моя ненька — батька у мене нема, вмер — дуже вбивалась, однак не одмовлювала: "Іди, каже, синку, коли так треба, нехай тобі бог помагає, бо й батько твій там був: придбаєш і собі козацької слави". Так ото теперечки і повертаюсь додому, придбав, як кажуть, і тієї слави; так запорожці — матері їх ковінька, нехай здорові будуть! — таке прізвище приложили, не знаю, як і неньці казать: Кобзою прозвали, от що!.. Вже були почали Підковою звать, бач, підкови розгинаю, а тут мені на лихо нечиста мати кобзаря принесла; співав, собачий син, співав, та й поклав кобзу, а я не доглядівся, де вона, сів на неї та й потрощив диявольську личину; от мене й прозвали Кобзою. Отаке, бач, прилучилось.

— Не журися, козаче, не прізвище прославляє чоловіка, а чоловік прізвище; не за горами і той час, як розкинеться широкий простір задля козацького герцю.

— Була така чутка і в нас у коші перед моїм виїздом; прибіг із Чигирина військовий писар Хмельницький, лагодились збирать раду… Хотілось і мені зостаться, так дівчина ж, козацьке слово…

— А дуже ти кохаєшся в своїй дівчині?

— Якби не дуже, який би його біс і покинув Січ!

— А хто тобі поручиться, що вона й досі тобі вірна і досі тебе кохає?.. Вернешся, а вона ще краща стала, вирівнялась,

як біла тополя, тільки вже не твоя, а другому досталась… Що ти тоді робитимеш?.. Кажи!..

— Тоді ж то й буду казать.

— А буває, що сама ж ненька нараїть сужену свого сина одружитись із другим… Що б ти тоді зробив, якби з тобою скоїлось таке лихо?.. га?..

— Неподобне вигадуєш; де ж ти чув, щоб рідна ненька втопила долю своєї дитини! Та й дівчина, котра коха свого суженого, скоріше вмре, як з ким іншим одружиться. Коли ж із такою розвела, як ти кажеш, то й добре зробила; шукай собі іншу, вірну дружину…

_ — Знайшлась та інша, рідна сестра, — сама ж кинулась заспокоїть побіденного. Се ж її й голова в торбі!..

— Рідна сестра! — обізвався Кобза, важко зітхнувши, — та й гарна ж, навіки гарна!

— А коли б ти, козаче, побачив сю голову на повних плечах, на стройному стані, коли б вона хлянула на тебе живими очима, почув би її голосок, устонька, як маківка, червоні, стулились із твоїми устами?..

— Ну годі, казна-що вигадує, та ще й проти ночі!..

— Облила вона пошарпане серце, — розказував чоловік, не слухаючи Кобзи, — дрібною сльозою живущої й цілющої води і на який час загоїла його, та загоїла на превелике лихо: загорілось воно знов коханцям, люто, скажено загорілось, і усього мене запалило… І в той час, як гориш тим пекельним

вогнем і жадоба палить твоє нутро, з неба, з самого раю, бризнула роса; чи вдержався б не напиться тієї води?..

— Та ну тебе к бісу, — скрикнув Кобза, затикаючи вуха, — страшно тебе й слухать! Що ти мене на покусу підводиш, чи що? Лучче ти мені скажи, який там бісяка сидить у твоїй гемонській торбі, що вона така дуже важка? Здається, дві голови не багацько заважать?

— Що в мене в торбі? — озвався чоловік, піднявши голову. — Нечистая моя совість!..

— Совість?.. Отаке ще вигадай!

— Совість тяжкая, важкая, невсипущая, що не дає мені спокою, гризе мене і день і ніч, вже більш як піввіку ношуся з нею і до кінця світу, до страшного суду буду носиться, поки не зробиться вона легенька, що й мала дитина її підійме…

— Коли ж вона полегшає?

— Тоді, як добрими ділами покрию превеликі й тяжкі мої гріхи, а без сього не прийме мене ні земля, ні саме пекло…

— Шкода, бачу, — пробубонів Кобза. Потім, з перегодом, спитав: — Здавалось, казав, що й ти був січовиком?

— Був.

— Як же тебе там звали, чи не чув про тебе й я?

— Так звали, як піп охрестив, другого прізвища мені не прибрали.

— Яким же іменням тебе піп охрестив?

— Марком.

— Те-те-те, чув, багато дечого чув! — казав Кобза, витріщившись на чоловіка, — чи не той ти Марко, що товкся по пеклі?

— Той самий…

II

Піднялась роса і, як серпанком, укрила степ; небо потемніло, зорі вияснились; ніч тепла та пахуча простягла чорні крила і всю землю пригортала і тулила, неначе ненька свою дитинку до грудей. Все живе затихло, примовкло, тільки сови та пугачі літали над головами Кобзи і Марка, скиглили, пугикали та й ще більш додавали суму. На темному небі чорним обрисом виявлявся збоку Марків вид, і видко було, як підіймались його груди, і чути, як важко він дихав. Боязко глядів на його Кобза, в його душі змінялись то жаль, то погордження; здавався він йому і харпаком і побіденним. Задивившись на його, забув він і голод, і свою втому.

— Може б, ти, чоловіче, черв'яка заморив? — спитав Кобза, — у мене є важні чабаки!

— Мого черв'яка нічим не замориш, — озвався Марко.

— Чи не хочеш глитнуть горілки? І горілка у мене є.

— Напоїла вже мене лиха доля, буде з мене!..

— Чого ж так важко дихаєш, занедужав, чи що?.. Засни, спочинь, воно й полегшає!

— Засни, спочинь… — обізвався Марко, ніби усміхаючись. — Нема для мене на сім світі ні сну, ні, спочинку; я вже забув, коли й спав…

— Хіба ж так давно?

— І батька твого ще не було тоді на світі…

— Як же ти на світі божому оце живеш, не сплючи?

— Намість сну я щосуботи вмираю й оживаю, щоб знову умирати!

— Сьогодні, здається, субота, — усміхаючись, сказав Кобза, — побачимо, як же ти вмиратимеш!

— Бодай не довелось тобі бачить…

— Де ж твоя душа витає, як ти вмреш, коли, як і сам кажеш, і пекло її не прийма?

— Моя душа тим часом літає по світі та збирає мої тяжкі гріхи і зносить у сю торбу, — і Марко озирнувся на свою торбу.

— Невідь-що й вигадує, — бубонів собі під ніс Кобза, а самого як морозом окотило, неначе за комір хто хапав. Здавалось йому, буцім і одрубані голови ворушились у торбі і шепотіли між собою… Однак, щоб не виявить свого суму, він ще по запорозькому звичаю і жартувать став.

— От бач, — каже, розв'язуючи свою сумку, — щоб твоя торба полегшала, тобі треба каятись та спасатись, а мені так добре їсти та запивати.

Та се кажучи, і почав чабака [11] трощить; уклав і другого, і третього, а далі глитнув з пляшки на потуху [12] горілки та, викресавши вогню, запалив люльку. Марко не промовив до Кобзи і слова й не озирнувся. Чим далі заходила ніч, тим важче він дихав, тим гірше гризла його нудьга; бідолашний не знаходив собі місця: гедзався, буцім підпалювали його вогнем, і тріпотів, неначе трясця його трясла. Кобза налагодився був на цілісіньку ніч не спати, щоб про всяк случай бути напоготові; та не вспів добре смикнуть люльки, як вона випала з рота, голова схилилась на сумку, і втома, неначе лещатами, стулила його тіло…

— Ненько… Зінько!.. — пробубонів він, потягаючись, і захріп, та ненадовго.

Опівночі заколихалась і затурготіла під ним земля, гук і галас розбуркали його. Схопившись, він озирнувся навкруги і од жаху скам'янів. Перед Марком стояла старенька бабуся і дуже гарна молодиця з дитинкою на руках. Стара грізно дивилася на Марка: її очі як вогнем палали, скуйовджене і розпатлане волосся, біле, як молоко, розвівалось вітерцем, підіймалось, ворушилось, неначе купа гадюк; а дівчина висока, сановита, схиливши голову на груди, тулила до себе дитинку. Кобза тільки скинув на їх оком, зараз пізнав Маркову матір і сестру. Невеличка скибка місяця похмуро освітлювала вихідців з того світу. Марко ледве держався на ногах; волосся піднялось догори, піна била з рота, у грудях і ревіло, і стогнало…

— Зникніть, одкасніться від мене! — хрипів він, одмахуючись руками. — Доки ви будете карать мене?

— Поти, — заголосили мати й сестра, — поки не спасеш своєї душі й наших душ, загублених тобою.

— Що ж мені робить на світі?.. Хіба не бачите моєї праці, хіба вам ще мало моїх лютих мук? Рідна ненько, сестро, змилуйтесь, дайте мені, бідолашному, спочинку, хоч на одну тільки часинку!

— Нема нам спочинку, не буде й тобі! Рятуй себе, рятуй і нас!

— Тату, тату! — запищала дитинка, простягаючи до Марка рученята. — Рятуй, рятуй!..

— Рятуй себе і нас! — загомоніло по степу, і із землі.

Піднялись купи мерців, простягаючи до Марка кістляві руки, і всі зблизились до його…

— Зникніть! Одкасніться!! — заревів Марко, як віл на ревищі, і, вихопивши з-під кобеняка черкеський кинджал, замахав перед собою.

— Рятуй себе й нас! — заверещала й застогнала ватага мерців і прожогом кинулась на Марка… Блиснув кинджал раз, удруге, і обезголовлені мати й сестра гепнулись об землю. Заколихалась і затурготіла могила, розступилась земля, і з глибокої ями, як з води, вирнув дідизний старець. Біле волосся розкинулось по плечах, борода доходила до пояса, і сам білий, як крейда, тільки очі тліли синюватим вогнем, як горить сірка. В руках держав він одсічені голови.

— Батьку, змилуйся! — скрикнув Марко, ударивши себе в груди.

— Проклинаю тебе, сину, — застогнав дід, — проклинаю на сім і на тім світі.

— Проклятий! Проклятий! — почулося кругом Марка, і купи мерців висунулись із землі і замахали руками. Од сього покрику покотилась луна, і кожна могила одкликнулась: "Проклятий!.. Проклятий!.."

Дід кинув Маркові одсічені голови, і од змаху його рук повіяло холодним чадом. Марко заскреготів зубами, скрикнув, скорчило його судорогами, і він бебехнувся об землю…

У Кобзи, дивлячись на все отеє, здавило серце, у грудях сперся дух, вся кров захолола, і він теж, як неживий, простягся на могилі…

Вже світало, як опам'ятався Кобза. Важко зітхнув він, одкриваючи очі, на грудях неначе каменюка гнітила. Згадуючи, що довелося йому побачить уночі, він добре не тямив і не здужав убагнуть: чи то йому снилось, чи справді наяву усе те діялось. Підвівшись, Кобза озирнувсь, дивиться — рання зоря вже височенько, і схід сонця, як жар, червоніє. Марко лежав навзнак, страшно було на його і глянуть: зрачки позакочувались йому під лоба, і блищали одні білки, судорогою скривило йому набік рот, зуби вищирились, а волосся стриміло догори, як буйволина грива. Сестрина голова притулилась до його серця, а матчина зупинилась оддалі. Торба лежала порожня. Кобза боязко огледів Марка, руки його зовсім охолоділи і ввесь одубенів; де не взялась та комашня і, чуючи труп, лазила по його виду. Доторкуючись до його, і у Кобзи похололо на душі.

— Мертвий, мертвий, — бубонів Кобза, одступаючи од Марка, — бачу, не збрехав, кажучи, що вмре!.. Що ж мені

теперечки на світі робить: чи покинуть його, чи підождать, поки оживе! — Кобза замислився… — Зостанусь, — прошепотів він, — що буде, то буде! Коли оживе, буду йому товаришем, а ні — поховаю; усе ж таки хоч яку-небудь молитву прохарамаркаю над грішним, і не покину його трупа на поталу гракам та звірові.

Так мізкував собі Кобза, а тим часом прокинувся божий мир: застрекотіли коники, заспівали пташечки, дрохви, журавлі, хохітва підіймались табунами і летіли за своїм насущним… Сонце із-за гори викинуло золоте проміння і от-от лагодилось глянуть на землю. Кобза упав на коліна й став молиться. Не устами молитва його творилась, а теплою душею: полинула вона до милосердного і, напиваючись його благодаті, забула землю, забула й саму себе. Кобза не скінчив ще молитви, як почув позад себе, що щось затріщало і застогнало. Дивиться: встає Марко, важко диха і хижо водить мутними очима, а вид його такий же блідий, яку мертвого, і так же стримить і волосся догори. Страшно було дивиться на його мертвого, а ще страшніш було бачить, як він оживав… Підвівшись, Марко важко зітхнув і боязко озирнувся; найперше впала йому у вічі сестрина голова…

— Сестро моя милая, сестро моя любая, — чуло промовив він, дивлячись на неї, — збавив я тобі віку, занапастив долю і загубив твою душу! — Далі, з жахом скинувши оком на матчину голову, скрикнув: — Мати моя рідна, нащо ти мене на світ породила, чого мене маленьким у колисці не задавила?

З останнім словом Марко дуже застогнав і почав рвать на собі волосся і стусувать себе у груди. Дрібні краплі крові і поту текли по його виду, а з очей не пробивалась ні одна сльозинка.

— Годі тобі стусувать себе, — озвався Кобза, — од сього не поможеться, лучче почни ранок молитвою. От що тобі треба!

— Не вимолиш, — одказав Марко, схиливши на груди голову, — коли тієї молитви нема отут! — і Марко приложив руки до серця. — Поперечитував я на своєму віку усі акафісти, тропарі, псалми, напам'ять їх вивчив, цілісінькими днями й ночами харамаркав, а торба моя од сього не полегшала. Доводилось мені і скарби знаходить: багацько набудував я церков, монастирів; багацько роздавав старцям, бідним, неймущим, а ще більш задля того, щоб одмолювали тяжкії мої гріхи, а торба моя усе-таки не полегшала. Чужим словом і чужими грішми не ублагаєш господа; ті молитви і скарби в нас самих; шукай їх у твоїм серці, у твоїй душі; коли ж там нема, то вже ні в кого їх не позичиш…

— Неписьменний я, так не знаю, яку тобі на се одповідь дать; мені здається, що на те поле, хоч воно й твоє, не ходи жати, котрого ти не орав і не засівав. Коли у тебе бракує того насіння, позич його у другого. Хоч той другий і не одмолить твоїх тяжких гріхів, так, може, навчить, як ублагати милосердного господа, на путь спасення наведе, от що!..

Марко мовчки зирнув на Кобзу й питливо на його поглядів; видко було, що ся одповідь гаразд-таки його торкнула.

— У яку сторону ти йдеш? — спитав він підводячись.

— Ік Лохвиці, — одказав Кобза замисливши сь, — там моя ненька, там моя й сужена…

— Та не там твоя доля! — додав понуро Марко.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — одказав Кобза, махнувши рукою.

— Однак пора рушать: поки не розійдемось, будеш мені товаришем, дорогою побалакаємо.

— Куди ж ти мандруєш?

— У Лубни, туди пішов мій шлях.

— Що ж маєш там чинити?

— Що доведеться. Як ти вчора приїхав, той шлях мені привиджувався: бачив кілька слобід і Лубни.

— Звідси? — спитав Кобза дивуючись. — Яка ж мара показувала тобі ті слободи і Лубни?

— Невсипуща злая моя доля!.. Годі теревені гнуть, час рушати, ходім, ходім!..

Марко почав ховать у торбу одрубані голови, а Кобза пішов до свого коня.

Через яку часинку Марко, закинувши на плечі свою торбу, рушив, а поруч його йшов Кобза, ведучи у поводі свого коня. Широко ступав Марко, здавалось, і ваги ніякої не було у його на плечах, тільки видко було, як жили напружались на шиї і руках, а ноги грузли в землю аж по самісінькі кісточки.

III

— Розкажи ж мені, Марку, що ти за чоловік на світі, — спитав Кобза, — що тяжкими своїми гріхами так опаскудив свою душу, що тебе, як сам кажеш, не прийма ні земля, ні саме пекло?

— Добре, — одказав Марко, трохи замисливши, — розкажу; ти мені якось подобався; може, згодиться тобі те, що од мене почуєш, й ти мені згодишся або я тобі, так от слухай.

Батько мій був із самих найпервіших січовиків, що осадились кошем на Чортомлику. Запровадив їх туди польський круль, Степан Батор, надавши їм лицарську регулу, щоб вони боронили святу віру і хрещений люд од дряпіжних татар і ногайців. Не дуже подобались татарві і ногайцям такі сусіди, як наші запорожці; побачили вони, що самі не справляться, от і підняли проти Січі оту бісову Кабарду. Так чого вже вони не робили, а нічогісінько не вдіяли: вибивали запорожців сотнями, а в Січ надходило тисячами. Однак дуже-таки надозолила Кабарда січовикам; от вони, завдавши чосу татарві, одпровадили чималий загін і проти черкесів, щоб і їм утерти носа. В тім загоні ватажком був мій батько.

Перебравшись через річки Дон і Кубань, наші сіроми спалили не один авул, не одну тисячу і народу викоренили. Раз, як так порядкували запорожці в одному авулі, батько мій захопив дівчинку по десятому році, і як повертались у Січ, то й узяв з собою. Вернувшись на Запорожжя, оддав він ту дівчинку на руки одній бабусі, що жила в Старих Кодаках; у те урем'я була вже там чимала оселя. Так із сієї ж то дівчинки виросла дуже гарна дівчина, такої подоби і не бачили у нас на Україні. Така, кажу, що як побачив її мій батько через кілька років, то аж ахнув і так закохався, що й лицарство своє покинув і одружився з нею; се ж моя й мати. Ото, бач, оженившись, батько мій пішов ік Чигирину, бо звідти був родом. Там у його була батьківська хата з левадою і деяке хазяйствечко, і він з лицаря зробився пахарем. Тільки ненадовго: і року не прожили вони там собі любенько, як татарва і ногайці, з'єднавшись із черкесом, знов набігли на Січ і вибили з коша запорожців. Таке було…

Прочувши про се, круль Батор одним своїм словом підняв усю Україну: і старе, і мале попхалось на війну, пішов і мій батько. Моя мати дуже його кохала, душі в собі не чула; що вже батько не робив, як її не улещав, а не схотіла зостаться одна, і разом з ним поїхала биться з татарами. Он яка була…

По військовій регулі, як і досі, заборонено жінкам проживать у коші і під час війни вештаться за військом; так мати і перерядилась козаком, бо з себе вона була чималого зросту, браво їздила верхи, не первина й биться, бо не раз ще в Старих Кодаках із селянами одбивалась од татарви. Так ото, кажу, глянувши на її хист і герць, ніхто б і не думав, що вона молодиця. Особливо, як уже попужнули дряпіжників, вона поруч з батьком, на диво, билась із ворогами. Довгенько-таки й повозились із ними, аж поки не протурили татарську орду за Перекіп. Помилував господь на війні мого батька й матір, тільки одним покарав: війна ще не скінчилась, як моя мати стала вагітна.

Що тут на світі було робить батькові? Між товариством шила в торбі не сховаєш, а як старшина довідається, що з ним була жінка, то, по військовій регулі, за се повинен він смертної кари. Подумав, погадав ото мій батько та й перевіз уночі матір на довгий острів на Дніпрі, вкритий одвічним лісом. Зоставив він їй клунок з харчами, рушницю, пістолі, щоб було чим оборониться од звіряки, та, покинувши її на волю божу, знов повернувся до товариства. Поки ще возились із татарвою побіля того острова, батько частенько навідувався до матері, а як уже попужнули дряпіжників ік Перекопу, то довго не вертався. Без його вже мати і на світ мене породила. От де і як я на світ народився!..

Через місяць після родин, без хліба і з нудьги, мати занедужала і в неї нестало покорму. З острова вийти не можна було, ще вештались та крутились по степах татари і ногайці,

що поховались од запорожців по плавнях і в драговині; та, крім сього, кругом сама пустиня, нема людей, тільки хижий звір. Що тут було чинити бідолашній матері? Голодна дитина кричить і б'ється біля грудей; здавалось їй, і душу свою б оддала, коли б тією душею нагодувала сина. Минув день, другий, і я так отощав, що ледве дихаю (се мені сама ненька розказувала). От мати і згадала, що як була ще в Кабарді, то чула, що таке ж саме лихо прилучилось з одною матір'ю, як ховалась вона по лісах з маленькою дитинкою; так вона драла по гніздах пуцьвірінків, проколювала груди й давала дитинці ссати кров.

На тім же товстім дереві, під котрим сиділа моя мати, неслись гайворони; от вона лазила на се дерево, драла гайворонят, розрізувала їх і годувала мене кров'ю од живої тварі; я ссав з великою хіттю й заспокоївсь.

Незабаром після сього вернувся з війни мій батько, мати з радощів одужала, однак покорму знов не виявилось, і мене мусили годувати кров'ю, аж поки не вигодували…

Так ото бачиш, козаче, яка моя доля; почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла, породила на світ, як звіряку, в пустині, і вигодувала, як вовченя, кров'ю од живої тварі… Так не дивуйся, що я не вдався у других людей і що доля моя чортова, а не чоловіча…

З четвертого року я став себе пам'ятувать, я був дуже ласий і жадний до крові; оце, було, як побачу, що ріжуть на потраву птицю або й порося, то аж дрижу, так мені кортіло напиться тієї крові. А як пішов мені шостий рік, то багацько сліз виточив я з очей бідної моєї неньки; я був непокірна, злюща дитина. Тільки, було, настане весна, то зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов хижий звір; деру по гніздах пуцьвірінків і п'ю з них кров; а як виведеться вже птиця, то я, неначе той вовк, таскав ягнят і живцем їх їв. На зиму тільки, як уже приморозить,

вертався я в батьківську хату. Було, побачить мене мати і обіллється гіркими сльозами; батько погрима, деколи скубне за чуба, стусоне, а мені й байдуже. За цілісіньку зиму слова од мене, було, не почують, в очі нікому не гляну і ховаюсь од людей, неначе вовченя яке.

Мені минув ото вже чотирнадцятий рік, як мати народила дочку, отсю саму сестру, що голову її ношу в торбі…

Чим дальш підростав, тим гірш ставав я хижим, непокірним. Раз завівся я з батьком і убив би його до смерті, коли б чужі люди не оборонили його; бо вже і тоді таку силу мав, що й троє дужих чоловіків не справились би зо мною. Після сього батько прогнав мене від себе; так літо і осінь блукав я по лісах, а зимою жив по людях, у наймитах. Не було у мене ні товариша, ні побратима, і ні до кого не лежало у мене серце, ніхто й мене не любив; всі од мене жахались, як од чорта.

Мені минув двадцять і перший рік, як закохався в одну гарну дівчину, в нашім-таки селі, люто, скажено закохався, і вона мене дуже покохала… Закохавшись, я став смирний і покірний, як те ягнятко; що б було вона мені не звеліла, я все робив: заборонила їсти сире м'ясо — я перестав; казала ходить до церкви — я ходив і од щирого серця молився. Їй, бач, як добрій душі, хотілось, щоб я жив у рідній хаті і був слухняним, покірним сином — я пішов до батька, покаявся перед ним, і батько прийняв мене як рідного сина, а мати плакала, не нарадуючись…

Так ото пройшов рік-другий, і я тоді був щасливий: кохав, і мене кохали… Потім я став сватать мою дівчину, однак ні її батько, ні мій не згодились і одказали мені, як і тобі, козаче, а раяли, щоб я поїхав на три роки у Січ. Нічого було робить, треба було їхать, бо того бажала і моя голубка сужена, щоб

придбав собі козацької слави. "Як тобі, — казала вона, — і не придбать тієї слави, ти один розженеш усю орду!" Я мав нечоловічу силу; кулаком, як довбнею, вбивав вола, здержував у млині шестірню; а раз стрівся в лісі з ведмедем і задавив його власними руками. Люто я бився з ордою; давно то минуло, а й досі ще згадують Марка, і поки світ-сонця, не забудуть!.. Через три роки я повернувся з Січі додому, та не на радість, а на превелике лихо. Моя сужена, як я вже тобі нагадував, полаялась з моєю матір'ю і одружилась із другим. Що тоді зо мною робилось, не буду тобі і розказувать... Мене палило пекельним вогнем, мені здавалось, що я не наситив би своєї помсти, коли б висмоктав з самого серця кров моєї суженої і її чоловіка!.. Однак я удавав, буцімто мені й байдуже, а в глупу ніч, як у селі поснули, пішов до моєї суженої, задавив зрадницю і її чоловіка, а хату запалив...

У ту добу була страшенна буря, так од тієї хати згоріла більша половина села. Ніхто в селі не знав, що я вернувся з Січі, так і не подумали на мене.

Наситивши свою помсту, я знов поїхав у Січ і, може б, там до смерті зостався, коли б через кілька років не приїхав у кіш з нашого села козак і не дав мені звістку, що батько мій умер, а ненька з сестрою без підмоги і живуть в нужді. Я вернувся додому, щоб заспокоїть неньку з сестрою; та не з моїм, бач, хистом було зробить те, чого бажав... Мати з горя дуже постаріла, а сестра вирівнялась, як біла тополя; нічого мені про неї і розказувать, сам бачив, яка вона була!.. Ще до мого приїзду засватали її за одного вдівця, немолодого вже чоловіка. Не хотілось було сестрі з ним одружитись, так мати приневолила подавать рушники, бо він був собі заможний хазяїн.

Через місяць, як вернувся з Січі, я так закохався в сестру, що душі в собі не чув, і вона, бідна, не дивилась на мене як на

брата, тільки, було, доторкнусь до її руки або скину на неї оком, то вона, як жар, почервоніє і затріпотить.

Вже збирались до вінця, як я підстеріг уночі суженого моєї сестри, задавив його і, почепивши йому на шию каменюку, кинув його труп у Дніпро… Невсипуща думка і тривога в серці, що всякий має право однять од мене сестру-коханку, зробила мене лютим звіром; ревнощі, неначе гарячим залізом, палили моє нутро. Тільки, було, хто стане залицятися, а їх до біса було, або сестра на кого ласкаво спогляне, то вже тому не ходити по світу; дійшло й до того, що всі люди в селі стали нас цуратись і обходили нашу хату.

Минув рік, ми скажено кохались; здавалось, те щире кохання заглушало нашу совість, затримало і руку божу, щоб покарать грішників… Я знов став добрим сином, працював один за трьох і оборонив від нужди матір з сестрою… Минуло ще кілька місяців, і моя сестра стала вагітна… Бідна наша ненька і в голову собі не клала, щоб між нами стався такий великий гріх. До якого часу ми ховались від неї, а там, як зблизились родини, ми одпросились у матері у Київ, богу, бач, помолиться… Ми блукали по лісах, по нетрях, понад Дніпром і Тясьмином місяців зо два. Сестра в гущині тернівка породила з великими муками, і поки була не при пам'яті, я задавив дитину і сказав сестрі, що воно породилось неживе…

— Задавив дитину?! — скрикнув Кобза. — Не побоявся і гріха, не було й жалю?..

— Не було… — похмуро одказав Марко. — У той час я ще їй завидував: коли б, думаю собі, отак і мене маленьким були задавили!.. Ну, а як сестра трохи одужала, то хотіла було йти у Київ одмолювать свої і мої гріхи, так я не згодився, і ми повернулись додому. Однак як ми не таїлись од матері, а вона таки провідалась про наш гріх; мене не було дома, як вона

допросила сестру, і та призналась і повинилась їй. Мати билась, обливалась сльозами, не знала вже, що й робить і як буть, і повела сестру до попа. Усе йому розказала, а панотець, глянувши на її щире покаяння, звелів матері одвести її у монастир на покуту, а мене протурить у Січ.

Вернувся я додому надвечір, як уже світло засвітили — було се якраз у суботу — дивлюсь: сидить мати, обнявши сестру, і обидві гірко плачуть. "Чого се рюмаєте?" — питаю. Почувши моє запитання, мати хутко схопилась, а сестра ще гірш стала плакать. "Хіба, — скрикнула мати, — совість тобі нічого не каже, від чого ми так вбиваємось?.. Теперечки я знаю, хто збавив віку Оришці (так звали мою сужену) та її чоловіку, хто і село спалив, хто повбивав і тих, котрі залицялись до твоєї сестри! Може, ти, оглашенний, і дитину її задавив?.. Тікай же, — каже, — з моїх очей, поки я тебе ще на віки вічні не прокляла; а сестри, що навіки загубив, запропастив, більш не побачиш, я її одведу у монастир і пострижу в черниці, щоб одмолювала свої тяжкії гріхи".

Мати ото думала мене усовістить, налякать, та тільки гірше ще мене роздратувала. "Не буде по-твоєму, — ні ти, ні сам чортяка не одійме од мене сестри; вона моя з душею і з тілом!" — "Цураюсь тебе, — озвалась сестра, плачучи, — оддаю себе богові і до кінця віку буду одмолювать тяжкії наші гріхи!.." Сестрина одповідь ще більш і ще гірше мене розлютувала; я зараз побачив, що навіки стратив її кохання. Глузд мій помутився, усе, на що я не глядів, здавалось мені облитим кров'ю. Мені спало на думку ухопить сестру на оберемок і утекти з нею в ліс. Тільки що я зблизився до сестри, мати загородила мені дорогу. "По трупу моєму, — заголосила вона, хапаючи мене за груди, — тільки дійдеш до твоєї сестри..." — "Пусти! — гримнув я, як віл на ревищі, — пусти, вона моя або чортова; не піде ласкою, так я її заріжу". — "Ріж мене,

четвертуй! — закричала сестра. А з тобою не піду, одрікаюся од тебе на вік вічний!"

Я був неначе скажений; не пам'ятаю і теперечки, як я вихопив кинджал, як піднялась рука і як сестрина голова з трупом покотилась на долівку... "Проклинаю тебе, — заголосила мати не своїм голосом, — на сім і на тім світі, проклинаю! Проклинаю і той час, в який я на світ тебе, гаспида, породила!.." Блиснув кинджал удруге, і мати простяглась біля сестриного трупу... Я хотів й сам зарізаться, однак не допустила кара господня, закрутилась у мене голова, у грудях сперся дух, і я, як неживий, бебехнувся на долівку, між трупами матернім і сестриним...

Страшно дуже було глянуть, як я опам'ятався... На долівці лежали без голів трупи матері й сестри, підплиті кров'ю. Повиносивши скоріш із хати на город трупи без голів, я викопав під бузиною в гущі яму і закопав покійників. Однак, як уже я не шукав одсічених голів, а не знайшов: невідь-куди вони із хати поділись... Нічого мені тобі і розказувать, що тоді діялось у мене на душі і серці... Скільки разів хапався я за кинджал, щоб зарізаться, та неначе яка невидима сила тримала мене за руку...

Опівночі була велика страхота: кругом хати загув страшенний вітер; на горищі ревіло і тріщало, неначе дах зривало з хати; кругом стін скребло, у комині гуло, вікна дзирчали, у хаті усе ходором заходило, і з долівки, неначе з води, вирнув, вийшов мій батько. В руках держав він одсічені голови неньки й сестри. Страшно було глянуть на грізний вид старого батька: чуприна моя піднялась догори, у вухах загуділо, як із цебра окотило мене холодною водою, і я почув батьківську мову: "Проклинаю і я тебе, сину, з того світу; не прийме тебе ні земля, ні пекло: будеш ти оглашенний, як той Каїн, блукати по світу до страшного суду, аж поки добрими

ділами та щирим покаянням не спасеш своєї душі і загублених тобою душ!.. Носися ж по світу з тяжкою твоєю совістю і сими головами; щосуботи божої будемо до тебе приходить!.." З останнім словом кинув він мені одсічені голови й зник...

IV

Після сього розказу Марко, схиливши на груди свою бідолашну голову, важко дихав... Видко було, що, згадавши прошле і свою гірку долю, дуже засмутилась його душа і защеміло-таки серце...

— З того часу, — знов почав він жалібно, — отак, як бачиш, козаче, блукаю по світу і нічого собі не вдію... Радився я з ченцями, з попами, і тільки пустельник у Карпатських горах от що мені сказав: "Одпущення гріхів і награду од господа той тільки добуде, хто сполня його святий закон і волю не з користі і благ будущої жизні, а на втіху і велику радість своїй душі й серцю; хто, як сказав спаситель, возлюбить ближнього, як себе самого". Почувши отакі пустельникові речі, став я згадувать усе те добро, що доводилось робить людям, і вийшло, що робив я не од щирої душі, а тільки щоб збавиться од важкої торби і осоружного світу... Що ж мені робить, коли — як живу на світі — в мою залізну душу і кам'яне серце не западало ще жалю до мого ближнього і на макове зернятко!..

— А полегшала твоя торба, — спитав Кобза, — з того часу, як ти з нею носишся?

— Часом і полегшає, а часом ще важча стане.

— Розкажи ж мені ще, Марку, як ти там по пеклу товкся і порозганяв звідти усіх чортів?

— Ось як воно здіялось, слухай. Було се у ті часи, як ляхи з козаками жили чесно, по-братерськи. Хоч не однієї матері були ми, значить, діти, так закон уже отої Посполитої Речі для кожного був рідним батьком. Не було тоді і чутки про ту гемонську унію, на Вкраїні не лаялись ще католиком. Єзуїти і патери не шинкували чоловічою кров'ю, магнати не топтали закону і не знущались над козацькими привілеями. Добре тоді жилось на Вкраїні, тільки не мені: я блукав по світу, як і тепер блукаю, і не бачив кінця моїй лютій муці. Скільки разів намірявсь наложить на себе руки, а нічого не вдіяв: повішусь — гілляка зламається; бурхнусь у воду, щоб утопиться, — плаваю, як цурупалок; звалюсь з високої скелі в глибокий бескид або у кручу — і скочусь, неначе те покотьоло, не забившись. Тільки ще гірш, видно, прогнівляв господа, бо кожен раз після таких замірів торба моя ще важча ставала… Дуже-таки обридло мені вештаться по осоружному світі з нудьгою та з отсією торбою; піду, думаю собі, ще в пекло, хоч буде гірше, та інше, як там кажуть люди.

От і став я шукать знахарів та усяких характерників і розпитувать дорогу у пекло. І довго я розпитував про ту дорогу: одні казали — держи в праву руку, на схід сонця, де проклали зірочки дорогу у Русалим, а другі раяли: іди та й іди назустріч, як іде Волосожар; а деякі ще інше направляли: от як птиці летять на зиму у вирій, [13] то туди держи шлях, тільки лівіше. Отак я ходив, ходив і таки напав на таких, которі сказали мені, що недалечко од Почаєва у галицькій землі є висока-превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти.

Довгенько-таки блукав я по галицькій землі, поки знайшов тамечки таку бабу-ягу і превелику чарівницю, що добре знала дорогу у пекло, бо й самій доводилось не раз там бувати. Не хотіла була вража баба мені казати, ті як висипав я їй на стіл жменю дукатів, то от вона зараз і згодилась. "Так, чоловіче, —

каже, — не дійдеш ти до пекла, не здержиш того пекельного вогню, а от як я тобі дам напиться чортового зілля, то сама земля під тобою розступиться, і ти зараз опинишся у пеклі, а там уже роби що сам знаєш".

Зварила ото баба-яга в горщечку якесь зілля, пошептала, пошахрувала над ним, накрила покришкою і повела мене в глибокий яр та, ідучи, усе приказує: "Не оглядайся назад, не оглядайся!" Дійшли ми до величенного каменя, а кругом його ріс густий чагарник; от вона мені й каже: "Сідай же, козаче, біля сього каменя, звідси прямий і найближчий шлях у пекло. Як вип'єш оте зілля не оддихаючи, то сама земля під тобою розступиться, і ти разом опинишся в самісінькім пеклі".

Сів я біля того каменя і разом випив те зілля, дуже вонюче і гірке. І двох гонів не одійшла від мене баба-яга, як загуркотіла і заворушилась підо мною земля, заколихався камінь, щось загуло, і мене разом потягнуло в глибину… Глянув я вгору, так те дупло здалось мені неначе маленьке віконце. Отак осідала підо мною земля, осідала, аж поки не стукнувся я об пекельні ворота. Були вони кам'яні, дуже товсті і широкі, і од великого жару потріскались. Глянувши у щілину, так мені і блиснуло у вічі усе пекло. Якраз підо мною стояв залізний стіл, так розпалений, що аж побілів, неначе сонце сяє. Кругом того стола сиділа чортяча старшина, а самий найстарший сатана розлігся на високому дзиглику. Побіля старшини товпились чорти і чортенята; деякі з чортенят чіплялись за павутину, а інші визирали з тріщин. Чорти об чімсь радились і гвалтовно гомоніли, часто згадуючи ляхів і козаків.

Став я прислухаться, аж, чую, найстарший сатана і каже: "Зібрав вас, панове чорти і чортенята, щоб порадиться з вами, що нам на світі робить з тими анахтемськими ляхами і козаками?.. Знущаються вони над нами, та й тільки; не бояться і не поважають нас, з того світу женуть, Іроди!.. Невгомонна

шляхта розпоїла венгжином [14] половину моїх посланців-чортів, а другу половину звербували собі в товариство ті шмаровози, розбишаки, козаки-запорожці. Та не тільки козаки на тім світі обижають нас, а в самісінькім пеклі небезпечно від них; з чистилища швендяють собі у пекло люльки палить, неначе в корчму або в шинок який!.. Чи чули ви? — каже сатана, показуючи вгору. — Щось гуркнуло біля воріт; духом чую, що се, мабуть, який-небудь псяюха-запорожець з того світу лізе в пекло на наше безголов'я!.." — "Духом чуєш, — кажу собі, — постривай лишень, ще й оком своїм диявольським побачиш!.." — "На тім світі, — знов почав найстарший сатана, — таку силу забрали іродові котолупи-запорожці, що і татар, і туркоту лущать, а вже що роблять з жидовою, так і ми, дарма що чорти, того не вигадаєм у пеклі. Біда з ними, та й тільки, — каже, почухавши потилицю, — чого вже я не роблю, чого не вигадую, нічого не вдію з диявольськими синами. Вигадав ото їм тих аріян, запровадив школи і друкарню в Рахові і Білгораї, думав — от заведуться за ту віру, так ні, бачу, їх не одуриш: не тільки крові не пролилося, а і. мономахії [15] між ними не було! А на сеймі так розумно, псяюхи, порадились, хоч би так і нам, чортам. "Яке нам діло, — одказали, — до їхньої віри, себто у аріян, аби вони були вірними синами і оборонцями Речі Посполитої!" Несучі сини як вигадали, аж шолуди тоді на мене напали, трохи з серця не сказивсь!.. "Теперечки тільки мені й надії, що на те католицтво і патерів; так я отеє здався на мого Фарнагія, чи не налагодить він того діла, щоб яким-небудь побитом розбить те гемонське братерство ляхів з козаками; так минуло вже кілька років, як не маю від його ніякої звістки... Гей, Фарнагію! — гримнув найстарший сатана, стукнувши кулаком об стіл, так що аж іскри всіх чортів обсипали і чортенята, мов груші восени, посипались із стелі на долівку. — Фарнагію! Появись!.."

По другому покрику сатани швидко вискочив із землі, неначе оврашок, патер з проголеним тім'ям, у чорній капотці,

себто в сутані, низенько вклонився та й спитав: "А чого вам треба, пане сатано?" — "Тю на твого батька! — скрикнув сатана, зареготавшись на все пекло. — По-яківському се ти убраний?" — "Се на мені єзуїтська одежа, — одказав Фарнагій всміхаючись, — дуже шпарко заволали, так не в, спів у свої тілеса перекинуться". — "Що ж ти там робив?" — спитав сатана, витріщившись на його. "Те робив, — каже Фарнагій, — що з ласки вашої звеліли, щоб розігнать те райське братерство ляхів з козаками: так отеє теперечки з'єднався я з патерами-єзуїтами і став між ними найстаршим, як вони там кажуть: од мажором, а де й глоріум [16], єнералом у переях. Та й моторні ж в біса, сучі сини, ті єзуїти! — додав Фарнагій, мотнувши в'язами, — нічого корить, з ними обійдусь і без чортів. Отеє недавно тільки перебрались у крулевство, будемо запроваджувати школи, колегіяти, будувать кляштори [17], костьоли, а там згодом і унію підсунемо. Отоді вже заведуться ляхи з козаками і почнуть один одного товкти та шпарить; а щоб ще гірш їх роздратувать, то ми деяких живцем замуруєм по кляшторах, деяких спалим, у інших жили витягнем, не одному гарячого сала за шкуру заллємо; на тім світі зробим їм пекло, і до віку вічного нас згадуватимуть". — "Гляди, — перехопив сатана, — щоб того не сталось, що з аріянами: хирява шляхта на сеймі знов усе догори ногами переверне!" — "Не бійтесь, вельможний пане сатано, — усміхаючись, одказав Фарнагій, — я їм вигадав таку трійчатку, чи пак дисциплінту, що як почустрим нею невгомонну шляхту років з двадцять, то де той і глузд, і гонор у їх подінеться: з панів переведуться на шолудивих кошенят!.." — "Те-те-те! — скрикнув сатана, вищирившись, — спасибі тобі, Фарнагію, за твою вигадку! Дуже дякую... Теперечки і сам бачу, що буде: розумному досить. На віки вічні розійдуться ляхи з козаками. Ляхи з лукавства та з гонорства зведуться на невідь-що і так одуріють, що жінки між ними стануть розумніші од чоловіків. Вони будуть у жінок прихвосні, а нам воно й на руку ковінька... Накину я на їх німецького батька, московським морозом окочу

та ще жидівського пива їм наварю, та й нехай п'ють, поки не луснуть. А у тих шмаровозів-козаків спалю усі слободи, хутори і не оставлю ні одної церкви, усі віддам жидам на оренду; зроблю з козачої матері мачуху і запроваджу між ними панство!"

Та й роздратував же мене такою річчю, диявольський син! Як крикну я: "Брешеш, сатано, ніколи сього не буде!.." І як стусону у ворота раз, удруге, та так їх з петлями з прогоничем і випер, та вкупі з ними і сам хряпнувся якраз на самого сатану і всю чортову старшину. Чорти перелякались, та врозтіч, а я як ухоплю чорта-патера за ноги і давай ним, неначе келепом [18], трощить бісів. Вони тікають від мене, а я, мов помелом, їх мету та все далі у пекло пру та пру; дуже-таки розлютувався і сам себе не тямив. А тут дивлюсь — неначе вулиця яка, усе казани, казани з гарячою смолою і сіркою, а в тих казанах киплять грішники; так я як ударю патером по казану, то він і перевернеться, гаряча смола та сірка, неначе вогненна річка, розливаються, а душі грішників пищать, як курчата, та ховаються по кутках.

...Отак добіг я до одного великого казана і тільки замірився, щоб ударить, коли дивлюсь, аж з того казана виглядують: моя мати, сестра і душі всіх тих, що я загубив; як заголосять: "Тікай, Марку, звідси, на сім світі ти нас не вирятуєш, а тільки на тім!" Як побачив я їх, то і патера з рук випустив; стою собі, як той телепень, та очима тільки лупаю. А тут де не взявся здоровенний чортяка, духом підхопив мене ззаду, а чортенята назлітались і миттю приробили йому довгенні крила, та й помчав він мене у те саме дупло, у яке спустився я в пекло. Може б, я випручався од чорта, що мене ніс, так бісів син став крутиться та й крутиться, мов та дзига. Голова у мене закрутилась, не опам'ятувався, як він мене і на сей світ виніс...

Прокинувсь, дивлюсь: сиджу я там, де мене яга посадила, біля каменя, і вже сонце встає із-за гори; ото цілісіньку ніч товкся по пеклу!.. З того часу отак, як бачиш, знов блукаю по світу і того діждався, що усе те здіялось, що намірялись у пеклі чорти зробить: брати стали лютими ворогами, ляхи звелись на невідь-що, запроваджають гемонську унію, а церкви божі у жидів в оренді…

Як скінчив Марко своє оповідання, вони дійшли до високої могили, од котрої простяглись дві дороги, одна просто, а друга пішла у праву руку. Був полудень, і сонце дуже припікало. Марко й Кобза зійшли на могилу і посідали, щоб трохи одпочить.

— Скажи ж мені, Марку, — спитав Кобза, — як бачу, ти усе знаєш: що ж теперечки буде з нашою Україною?

— Що буде, то один тільки господь знає, — одказав Марко, понурившись, — а те, що було, усі знаємо: гетьмана Косинського в Бресті живого замурували єзуїти в Августинськім кляшторі; у Варшаві Наливайка спалили у мідному бику; з Остряниці жили витягли; з Полуруса живого зідрали шкуру і тисячі ще других замордували лютими муками… Теперечки знов потече річка крові; побачимо, що-то зробить Хмельницький, чи поможе йому господь милосердний одчахнуть руський люд од дряпіжних ляхів і прихилить його до одновірного з нами народу, до однієї матері нашої православної церкви!.. Тоді вже ніхто на світі не розіб'є нашого братерства, хоч увесь світ стане за ляхів!.. Прощай же, козаче, — додав Марко, вставаючи і скинувши очима на дорогу, що пішла у праву руку, — прощай, се твоя стежка. Мені здається, що ми з тобою не раз ще стрінемось на тім полі, що орють шаблею, сіють смертю і поливають чоловічою кров'ю, думаючи, чи не виросте на йому щасливіша доля задля людей…

Кобза і Марко обнялись, пильно глянули один одному в вічі і розійшлись кожен по своїй дорозі.

V

Довго стояв Кобза на могилі, проводжаючи очима Марка; вже і гора його покрила, а йому здавалось, що Марко ще дивиться на його своїми вирлоокими очима і ніби чує поважну його мову. Жалем нило серце у Кобзи по Марку; однак як уже він не коверзував, щоб вирятувать його і навести на стежку спасіння, а нічого не здужав вигадать.

Надвечір приїхав Кобза у велику слободу. На майдані збилось багацько народу; якоїсь похмуро озирались вони і об чімсь радились. Глухо розносився по майдану їхній гомін, ніби приток води далеко десь рвав греблі, і хвилі буркотіли, розливаючись по долині.

Побачивши січовика, громадяни оточили Кобзу і стали його розпитувать…

— Чи заступляться ж то за хрещений люд наші запорожчики? Чи вони поможуть нам оборонить святу віру і наші козацькії вольності?..

— Як-таки не заступиться, люди добрі, — одказував Кобза, зупиняючи коня, — на те ж вони й січовики, щоб боронить святу віру і хрещений люд; та вже й Хмельницький у коші щось радиться і порядкує…

— Чули, чули, — загомоніла громада, — прислав він і до нас гінця, привозили і грамоту з Києва од владики, і він благословляє нас на рушення!.. Оддячим диявольським синам, — гукали громадяни, — оддячим!..

Усюди, де проїздив Кобза, народ ворушився: усюди вже запобігли гінці Хмельницького з грамотою од владики і нараїли люд на святе діло. У сі слободи пограничної Московщиною України не заходили ще жовніри й ксьондзи, не шинкувала й жидова, так ніхто не боронив рушенню слобожан.

На четвертий день путі з високої гори Кобза побачив село Липарі. Дуже затокотіло в його грудях серце, глянувши на рідне село. Усе, що тільки було у його милого на світі — сужена, мати, сестра, усе неначе живе стало перед його очима. "Чи живі ж вони, чи здорові?" — подумав Кобза, замислившись. Змінився він на виду, і брови насупились, як спало йому на думку запитання Марка: "А хто тобі поручиться, що сужена твоя і досі тобі вірна, і досі тебе кохає?" — "Ні, ні! — заспокоював сам себе Кобза. — Зінька мене кохає; душі в собі не чує, вона чесного роду і не накине на себе недоброї слави!.." — Було вже за полудень. Слобода геть-геть простяглась понад річкою, і хати, оточені вишневими садочками, привітно виявлялись із-за липових і кленових заростей. Кобза став приглядаться, щоб побачить свою рідну хату, як з вулички по дорозі напроти його вийшло весілля.

Попереду, біля червоної корогви, казились п'яненькі молодиці і стара баба: танцювали, вибивали тропака і крутились з парубками; далі йшли молоді, а за ними музики, бояри, дружки, дівчата і народ і співали весільної: "Не бійся, матінко, не бійся, в червоні чобітки обуйся... ау!.."

Кобза, як не випинав баньки, щоб розгледіть молодих, однак не розгледів: одно далеченько, а друге в юрбі за народом не видко. Тільки побачили молодиці Кобзу, зараз підбігли до його і зупинили коня.

— Січовик, січовик! — заторохтіли вони, хапаючи його за чоботи. — Злізай з коня, злізай, вип'ємо по чарці, потанцюй з нами!

— Тривайте! — гукав Кобза. — Глядіть, щоб кінь не забив котру.

— Не злякаємось ми ні тебе, ні твого коня, — верещали п'яненькі молодиці, — злізай, кажуть тобі; а не злізеш, то ми й самі зволочем тебе!

— Отак налигайся, — озвався Кобза, злізаючи з коня, — що й мене не пізнали?

— Павле! Павле! (так звали Кобзу), — скрикнули деякі молодиці, — чи се ж ти?

— А то ж хто?

— Чи ти ж живий? — питали вони, прозоро на його дивлячись. — Була ж така чутка, що ти вже вмер.

— Брехали їхнього батька сини та й вони з ними, — одказав Кобза, зареготавшись, — а ви мені скажіть, чи живі та здорові моя Зінька, ненька, сестра?

— Зінька! — озвались молодиці, ударивши руками об поли, — отаке спитай!

— Ох, лихо! — загомоніли деякі, одступаючи. — Що ж теперечки буде?

Поки отак перекинулись словом, підійшов старший дружко з пляшкою, щоб почастувать січовика.

— Павле! — скрикнув він, витріщившись на Кобзу, і випустив з рук пляшку з чаркою. — Не в добрий же час тебе сюди принесло!..

Всі журливо дивились на Кобзу, куди поділись жарти й сміхи, а тим часом надійшли й молоді.

Побачивши Кобзу, молода з жахом одступила назад, а Кобза, глянувши на неї, змінився на виду і побілів, як крейда. Перед ним стояла його сужена Зінька, висока, сановита молодиця, в грезетовому очіпку, повитому тонким серпанком. Коралі й дукачі, як жар, горіли на її повних грудях. Музики й співи замовкли, усе неначе вмерло, і народ, обступивши Павла й Зіньку, дививсь на їх, притаївши дух…

— Зінько! — стиха промовив Кобза, укорливо дивлячись на неї. — Так-то ти додержала свого слова?

— Козаче, — од казала Зінька, схиливши на груди свою голову, — мене завірили люди, що тебе нема вже на сім світі… Матуся мене приневолила…

— Матуся приневолила, завірили люди, а ти швидко повірила, згодилась і навіки занапастила мою долю!..

— І свою, козаче! — Зінька затулила хусткою очі і гірко заплакала…

Один із старостів, з сивим вусом, підійшов до Кобзи.

— Слухай, козаче, — сказав він, узявши його за руку, — доля одчахнула од тебе твою сужену, а бог з'єднав її з другим!.. Іди ж собі до твоєї неньки і заспокой стареньку, бо й вона дуже за тобою вбивається!

— Ідіть, ідіть, чого стали? — гукали деякі старости і дружки. — Не поможеться, нічого розмовляти!

— Не піду, — скрикнула Зінька не своїм голосом, озирнувшись на молодого, — нехай з ним ті йдуть, що мене завіряли, нехай живе з тією, котра мене приневолила!..

Зінька зірвала з себе квітки, очіпок, рвонула намисто — і коралі, і дукачі посипались на землю.

— Павле, — заголосила вона, кріпко обхватуючи руками його шию, — прости мене нещасливу, я од тебе одреклась, одрікаюсь і од світу божого!

Ледве розвели руки Зіньчині і одірвали небогу од Кобзи. Весілля стало неначе похорони: ті молодиці, що співали й казились, захлипали, веселе товариство і приданки повісили голови, а молодий стояв, як опарений, понурившись, і не посмів і очей звести на Зіньку.

— Рятуй мене, Павле, — голосила Зінька, пручаючись, як несамовита, — рятуй мене нещасливу! — й зомліла на руках старостів і дружок.

Перезва повернула назад у село. Попереду несли Зіньку, розпатлану і розхристану, неначе мертву; за нею народ, а позад усіх ішов молодий, похнюпивши ніс. Зостався тільки Кобза на тім місці, де побачив Зіньку, і деякі з приданків збирали розкидане намисто й дукачі. Довго стояв бідолаха,

замислившись, а там, знявши кабардинку, глянув на небо і, важко зітхнувши, промовив:

— Мій боже милий! Дякую тобі, що звів мене з Марком, не піду я по його дорозі, покоряюся тобі, нехай буде надо мною свята твоя воля!..

З останнім словом Кобза перехрестився і пішов до матері. Стара сиділа з дочкою на призьбі і здалека вгледіла сина. Незчулась вона, як кинулась йому назустріч, повисла на шию і тулила його до свого серця. Вона думала, що навіки втратила сина, аж несподівано неначе сам господь повернув його до матері. Однак не радісно, а смутно гляділа стара на свого сина: таке вже бог дав серце матері, що коли її дитина жива і здорова, то щоб була і щаслива, тоді тільки його й задовольниш.

— Сину мій милий, сину мій любий, — журливо промовила мати, — нерадісною вісткою тебе стрічатиму…

— Знаю, мамо, знаю, — перехопив Кобза, — стрівся з нею… Нехай її господь помилує…

Кобза, привітавши сестру, оддав їй свого коня розсідлать, а сам із матір'ю увійшов у хату і, помолившись перед іконами, стиха промовив:

— Не журися, матінко, ми всі ходимо під богом, нехай же і воля його буде над нами!

— Нехай, сину! — одказала стара перехрестившись. — Не покине він нас, милосердний!

Увійшла в хату й сестра, і з матір'ю посідали поруч Кобзи; і раді б то, побачивши його живого і здорового, і смутні, дивлячись, як він, бідолаха, звісивши на груди голову, понуро глядів на долівку.

Стали вони йому ото розказувать, як Зінька убивалась, почувши, що його десь на війні убили; як мати й родичі улещали її і приневолювали одружитись із Петром, і як вона довго одмовлялась, та вкінці і згодилась: ото у суботу дівич-вечір одбули, а в неділю повінчали.

"У саму ту часинку, — думав собі Кобза, — як я побачився з Марком, її заручили, а як слухав його оповідання, її повінчали!.. Мабуть, і того карає лиха доля, хто з ним і стрінеться!"

Того ж вечора зайшов до їх у хату Остап, син сусіди, молодий ще парубок. Уляна, — так звали сестру Кобзи, — глянувши на його, почервоніла, як калина, і Остап якось понуро озирався на неї. Кобза зараз побачив, що вони один одного покохали. Не помилився він, однак Остап ще не залицявся; не до весілля було, коли, як кажуть люди, село горить, а тут треба рятувать рідний край.

Як повечеряли, щось притьма убігло в сіни і дуже хряпнуло дверима. Уляна тільки що одчинила двері, щоб глянуть, кому б се бути, як ускочила в хату Зінька. Неначе несамовита, страшно було і глянуть на небогу: в одній сорочці, розхристана, розпатлана, щоки горять, з очей іскри сиплються. Така страшна!..

— Де мій Павло? — скрикнула вона, хижо озираючись. — Де його поділи, де!.. Він живий... він живий... я його бачила!

Усі боязко дивились на Зіньку, Кобза первий кинувся до неї і, притуливши до грудей, чуло промовив:

— Зінько! Заспокойся, я од щирого серця тебе прощаю, нехай тебе так і господь помилує!.

— Де мій Павло? — голосила Зінька, хапаючи за груди Кобзу. — Віддайте мені його, він мій…

— Зінько, та я ж перед тобою, хіба не бачиш? — одказував Кобза, чуло дивлячись їй в очі.

— Його голос! — белькотіла Зінька, прислухаючись, — Павле! — питала вона. — Де ти? Не цурайся мене, оборони од злих людей… мене отруїла рідна ненька… рятуй!..

Зінька притулилась до грудей Кобзи і зомліла на його руках…

За Зінькою слідком прибігли її мати, чоловік і ще кілька бабусь; з плачем вони вхопили небогу і, як неживу, понесли додому. Кобзина мати, сестра й Остап пішли провести нещасливу; а Кобза на самоті, схилившись на стіл, облився гіркими, потім устав і од щирого серця помолився богу… Теплая молитва звалила з його душі важкую гирю, і він трохи заспокоївсь…

Минуло кілька днів. Зіньці усе ставало гірш та гірш; горіла вона, неначе вогнем її палило, нікого не пізнавала, — і мусили її дуже пильнувать, бо уночі схопиться і сама не зна куди біжить, як навіжена.

Щодня навідувався Кобза до Зіньки; на його руках вона і душу богові віддала… Йому ж довелось її і поховать, бо од

жалю мати занедужала, а чоловік не знать куди і подівсь. Покійницю, опріч Кобзи, його матері, сестри й Остапа, ніхто і на кладовище не провів. Бо у те урем'я наступили тяжкії часи на Вкраїні. Кожний одцурався од усього, що тільки єсть милішого на світі чоловікові: роду, худоби і кохання. У кожного одна була думка, одні заміри: оддячить лютим ворогам і оборонить святу віру і рідний край од своєвільних ляхів і дряпіжних ксьондзів…

Тільки що настав великий піст, так зараз скрізь по селах і хуторах стали пекти сухарі, різать кабанів на сало, і усі ті запаси розвозили по лісах, по пущах, і закопували в землю. З Рильська, Путивля і Білогорода повернулись бувалії козаки, що після побиванок під Кумейками, на Говтві і Стариці позаходили до якого часу в Московщину з Гунею і ще деякими ватажками. Понавозили вони з собою рушниць, пістолів, ратищ, щабель і великі запаси пороху і олива. А з Запорожжя понаходило-таки чимало братчиків-січовиків. Давали вони військову пораду, збивали народ докупи і наставляли сотників і тисяцьких…

Після великодніх святок гінці з Запорожжя дали звістку, що Богдан Хмельницький повертається вже од кримського хана і веде з собою орду, і щоб народ розходивсь по лісах і рушав ік Лубнам і Переяславу. Тільки й позоставались на страх божий при своїх дворищах старі і немощні, а останні розійшлись: деякі з дітьми помандрували у Московщину, а другі молодиці і дівчата поплелись собі за козаками.

Кобза з Остапом, помолившись богу, попрощались із своїми кревними і потягли з сіромами у гай. Простували вони до Лубен невеличкими купами, кожний по своїй стежці, бо були між їми такі люди, що направляли їх темними лісами, щоб не виявить сили перед ляхами, особливо стереглись вони, проходячи побіля замку князя Єремії Корибута-Вишневецького, того, що православний народ за його лютість прозвав кровопийцею.

VI

Недалечко од Лубен, над річкою Сулою, на високій горі із-за одвічного лісу виринали башти стародавнього замку князів Корибутів-Вишневецьких. По високому почорнілому даху, темних мурах, вкритих мохом і пліснею, по обвалених підпорах, що урем'я, неначе шашель, поточило, видко було, що не один вік минув, як стоїть ся будівля.

Рід Корибутів-Вишневецьких іде од Корибута, сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича, народженого от тверської княгівни Уляни Олександрівни. Князі Вишневецькі владали на Україні великими маєтностями: од границі царя московського до Києва і од річки Десни аж до Говтви понад Дніпром увесь край належав Вишневецьким і прозивавсь Вишневеччиною.

Князі Вишневецькі держали православну віру і були заступниками руського народу. Скрізь по городах і селах набудували вони монастирів і церков; за те ж і народ поважав їхній рід і під час якої незгоди йшов за своїм князем на оборону рідного краю і віри православної. Князь Дмитро Іванович Вишневецький у шістнадцятому віці служив московському цареві Іванові Четвертому і воював по його царському указу з татарами і черкесом. Князь Михайло Михайлович Вишневецький був жонатий з дочкою волоського господаря Раїною Могилою, двоюрідною сестрою київського митрополита Петра Могили. Од сього-то подружжя народився Єремія. Єремія після смерті батька зостався хлоп'ятком, і мати, щоб заборонити сина од латинства, оддала його на руки свому духовникові, архімандритові Густинського монастиря Ісаії Копинському [19]. Так господь же не протяг їй віку, і молодого князя оддали на руки його дядькові, католикові, Костянтинові Вишневецькому. Однак княгиня Раїна, вмираючи, зарікала сина не піддаваться католицтву. "Сину мій, — казала вона,

благословляючи Єремію, — коли ти не покинеш нашої віри, то й господь милосердний тебе не покине, і благословіння моє по весь твій вік буде над твоєю головою; будеш ти і твій рід у багатстві і великій повазі у людей; як же не послухаєш матері, то я тебе прокляну з того світу, а бог і люди од тебе одступляться, і рід твій викорениться". Не послухався-таки Єремія матері, і так воно сталось, як вона йому пророчила: Єремія втратив своє багатство, а з смертю сина його Михайла, що був обраний на Польське Крулевство, урвався і рід Вишневецьких-Корибутів…

Єремія, хижий од рождення і вихований ще в єзуїтських школах у запеклій вражді ік православію, прийнявши латинство, став найлютішим гонителем православного люду. Князі Вишневецькі ніколи на Україні не проживали, а деколи тільки навідувались, бо владали ще великими маєтностями на Волині, Поділлі, Галиції й Литві. Єремія, як оженився з Гризельдою Замойською, переїхав у сей замок на життя з своїм посемейством. Не по своїй волі він тут осадивсь, були то заміри єзуїтів, щоб, орудуючи руками і силою князя, приневолювать православний люд до унії і запроваджувать латинство.

Тяжко докоряли у ті часи бідолахам дряпіжники ксьондзи; волосся догори підіймається, читаючи про ту незгоду літописну скрижалю, написану сльозами і кров'ю замордованих мучеників. З живих здирали шкуру, пробуравлювали очі, кишки вимотували, жили тягли. Церкви божі віддавали жидам на оренду, діти зоставались нехрещені, парувались невінчані, вмирали без покаяння, ховали покійників без християнського погребенія. Княжеські челядинці, яропужі [20] ляхи, вештались по містечках, селах і хуторах і, що схотіли, те й робили: забирали у селян останню худобу, на очах батька й матері насилували дочок, у церквах бенкетували і знущались над божою святинею… Нема на світі нічого лютішого і між хижим звіром, як ляхи, прибравши до рук силу, і чорт того не робив з

горшками, що вони діяли з людьми… Після побиванок 1637 року під Кумейками і 1638 року на Говтві і Стариці стали ляхи запроваджувать унію і тож по лівому березі Дніпра. По приказу Єремії багацько вже захопили православних церков і монастирів і попереробляли їх на костьоли і кляштори…

Переїхавши на Україну, Єремія на диво обновив предківський замок. З обох боків старої будівлі прибудував ще по крилу покоїв і з'єднав їх кружганками [21], а посередині ік саду над самою кручею неначе повис просторий ганок. Дуже закрашував будівлю той ганок, убраний наоколо і по східцях мармуровими обличчями і деревами з заграничних сторін, пересаджених у величенних діжках, окутих залізними обручами. Яких там між ними не було дерев, кущів: на іншім попростягались такі листи, що під одні три чоловіка сховаються од дощу, а на других такі дрібненькі, як пшеничні зернятка. Одно стовпом подралось догори або гадюкою скрутилось, друге кущем розпустило свої віти, і листва, неначе шовкові китиці, повисла аж до землі, а вся та зарость, вкрита цвітом і квітками і до шмиги розставлена купами, здавалась зачарованим садом — раєм земним. Дикі пущі, що оточували наоколо замок, тисячами рук перероблені на паркову садовину: сотні дубів, лип і кленини в кілька обхватів зрубано, і скрізь попростягались доріжки, порозкинулись грядочки і усяка квіточина. Здалека провели і зібрали родники, течії, і ціла річка води текла у сад, гула, як на лотоках, місцями переливалась по перекатах і гуркотіла, вливаючись у Сулу, а місцями великі бризки кришталевим стовпом стрибали догори і наливали сажалки, обложені плитовим камінням. Аж з Переяслава понавозили величезних каменюк і понакладували гори скель, ніби так сам господь їх поробив… По всьому саду назбудували гульбищ, печер, халабудок і усяких панських витребеньок.

Перед замком до Лубенського шляху, за останні чотири роки неначе який город збудувавсь. На просторому майдані, біля мурованого костьолу, стояли курені на три тисячі кварцяного війська та офіцини [22], чи що, задля дворової челяді і приїжджої шляхти. Од майдану йшла ціла вулиця шинків, корчем, яток з жидівським крамом. Оддаля од сієї будівлі, біля ставка, стояв ніби замок який, оточений лісом; то була княжеська псарня з стайнями і якимись офіцинами задля псарів, доїжджачих та ще якихось лакуз.

З того часу, як Єремія осадивсь на життя в Вишневеччині, гості ні на часинку не переводились; щодня одні виїздили, другі приїздили; щодня були й проводи і стрічі. Князі, магнати, значні пани і шляхетство, з жінками, з дітьми, приїздили з Литви, Крулевства, Волині, Поділля, Угорщини, Волощини і бавились цілими місяцями. Зо всього світу навозили у замок найдорогших напитків і з'їсного. Аж з Райну й Угорщини бочками провадили райнське і усякі напитки; з Ковеля меди, з Києва бакалію, од Дніпра і Дону всяку рибу, кав'яр, балики.

Гуляли ляхи, бенкетували, а народ бідував, знищився. У робочу пору тисячами вигонювали розкопувать дороги, гатить греблі, насипать розкати, розчищать садові парки. А щоб шляхта і челядинці князя не сиділи голодні, з кожної хати брали одсипного і десятину. Невелика ще біда сі побори, коли б не осоружна шляхта збирала їх; вештались вони по селах, неначе дряпіжна татарва, і часом заберуть усе до нитки, а деколи, як не сховається гарна дівчина або молодиця, то й їх прибгають.

Отак гуляли ляхи, порались ксьондзи, дуріли, казились, точили сльози і кров народу; їм і байдуже, що бідолахи допивають уже нестерпучу. Удача під Кумейками, на Говтві і Стариці зав'язала їм очі; не бачили вони, що наокруги їх діється, і в голову собі не клали, яке лихо стереже. От і

теперечки понаїздили до князя гості: з Литви приїхав Олберт Радзівілл з панами і своїми челядинцями, усе шляхта; з Корця — родич Єремії, князь Корецький, з дочкою; з Немирова — князь Четвертинський, з Клевані — князь Чорторийський і багацько ще других значних панів з жінками та з дітьми і своїми маршалками.

VII

Найдорожчим гостем Єремії був князь Четвертинський. Ось яка тому причина. Князь ісповідував православну віру і кріпко тримався свого закону. Як біля його не заходжувались єзуїти, яких бісиків йому не підпускали, а нічого не вдіяли; та уже чого вони не зроблять, як до чого припаде, здається, і сам сатана не вигадає, іскушаючи праведників, що виковерзують ті єзуїти.

У князя Корецького була одним одна дочка, така гарна, уродлива, що кращої, здавалось, в цілім Крулевстві не було. Не один з магнатів і князів умизгався за княгівною, не один і залицявся, і кожному довелось у свою чергу покоштувать гарбуза. Вже думали, чи не налагодилась княгівна до кляштору, бо дуже була набожна, усе тільки й бавилась з мнішками та патерами. Гостюючи ото раз у Заславлі у Сангушок, уперше довелось їй побачить оцього князя Четвертинського. Княгівна хутко до його прихилилась, тільки з ним одним танцювала, розмовляла і гаразд-таки причарувала і його до себе. З сього часу Четвертинський частенько навідувавсь до князя Корецького, і по всій Волині пойшла чутка, що неприступна панна сама запобігла Четвертинського. Увесь край дивувався, що які лицарі, які магнати залицялись за княгівну, а вона ні на кого не глянула, а сього нензного [23], миршавого і вже немолодого притьма покохала.

Ось як виявлялась ся загадка: княгівну змалку виховували в кляшторі якихсь-то візиток під дозором єзуїтів не в страху

божім, а, як кажуть, в страху сатанівськім... Як обтинають крильця пташечкам, щоб вони не позалітали, так і її, небогу, приборкали, однявши од неї власну волю, хіть і самоісність. По шістнадцятому року княгівна мусила з кляштору повернуться до батька: матері у неї не було — вмерла. У той день, як їй виїздить, послали її мнішки в каплицю помолиться чудотворній іконі матері божої, щоб вона, милосердна, не покидала її і за мурами кляштору. Проживши змалку в кляшторі, княгівна лякалась своєї волі; здавалось їй, що тільки й світу, тільки й щастя в тих мурах, що покидала. В каплиці не було нікого. Княгівна увійшла одна смутна, з гнітючим серцем, і, облившись сльозами, упала перед іконою, і стала молиться. Коли чує, нібито од самої ікони, поважний голос: "Моя любая дитино, заявляю тобі мою волю: мусиш визволити з схизми немировського Четвертинського і одружитись із ним. Не журись, коли на сім світі не будеш щасливою, то на тім уготую тобі вічне панство!" Почувши волю божої матері, княгівна затріпотіла і, протягшись на помості крижем, довго лежала, як нежива; потім хутко встала і, зложивши нахрест рученята, од щирого серця промовила: "Да буде воля твоя святая надо мною, недостойною!" Княгівна вийшла з каплиці з веселим серцем, так їй легенько стало на душі після того чуда, що матір божа сама виявляла їй свою волю. Не знала вона, бідна, що та воля була не милосердної цариці, а ошуканство дряпіжних єзуїтів.

З сього часу у княгівни була одна тільки думка: як би заполонить Четвертинського і визволить його з багна схизми. Минуло три роки, і княгівна, на диво, пишно, величаво розцвіла. Ціла ватага лицарів, магнатів умизгались біля її ніжок, і ні разочку ж то не спало їй на думку — змінить волі найсвєнтшої матки; а князь Четвертинський так уже в неї закохався, що й себе здуру не тямив. Як побачили єзуїти, що заміри їх визріли, і звеліли ксьондзові Заленському, що неодлучно жив при Єремії, довести діло до кінця. Так ото

Єремія і запросив до себе в гості князя Корецького, а княгівна попросила Четвертинського провести її до Вишневеччини.

Усе зробилось, як бажали єзуїти. Збитий з пантелику Князь Четвертинський не здужав більш бороться з своїм коханням і на все згодився. Наступив давно жаданий день, у котрий Четвертинський мусив одректись од віри своїх предків і одружитись із княгівною Корецькою. Єзуїти дуже радувались і втішались своєю вдачею; вони знали, що за князем не одна тисяча православного народу прихилиться до унії, і його помістя вкриються костьолами і кляшторами…

В замку Єремії готовили бенкет, якого ще на Вишневеччині нікому не доводилось бачить. З княжеських льохів викочували бочки з райнським і барила з усякими напитками. Тисячі бутельок виставляли рядочками. У кухні неначе пекло яке палало; на майдані перед замком вкопували риштування задля огневих штук. Військова шляхта об'їжджала коней, пробувала броню і готовилась наввипередки ік турнії. З слобід і хуторів нагнали народу тисячами; рівняли дороги, підгачували греблі, у парку прочищали підземні труби задля фонтанів і каскадів і розчищали доріжки.

З ранку сього щасливого задля католиків дня якісь полупанки в срібних тилягах [24] на баских і убраних конях роз'їжджали геть по околиці з сурмачами і оповіщали народові, що сьогодні перед обідом князь Четвертинський прийма святу католицьку віру, а надвечір повінчається з княгівною Амалією Корецькою і що день закінчиться весільним бенкетом.

Заявляли отакечки не з тим, щоб запрошувать народ на весілля, ні, то був тільки звичай великих панів, магнатів, бо й замкова брама не одчинилась сіромам і голоті. Парк теж оточувала вартова сторожа, так ніхто з селян і не побачив, як князь Четвертинський одрікся од батьківської віри і як його

повінчали з ляхівкою. Почули тільки гук з замкової гармати — раз перед полуднем, а вдруге надвечір.

VIII

Ярко освітились зали, кружганки і кімнати княжевського замку. Тисячі воскових свічок палали в сторучних ліхтарях і панікадилах, що, неначе стьожки, зіткані з кришталевих ниток, спускались із стелі і висвічувались, як блискавки в горобину ніч. Стеля і стовпи блищали золотом; зложений з найдорожчого дерева поміст вилискував, як замерзле плесо. Над вікнами висіли з оксамиту та ще з чогось завіси з вигаптованими на їх птицями, звірами, квітами і візерунками, а двері і мармурові коминки вершились великокняжими гербами: на червоному полі погонь. По кружганках і бокових покоях стояли столи, заставлені туровими рогами, келихами і чарками з чистого золота. Яких потрав, закусок, лигомин [25] і напитків не було на тих столах!.. Що тільки милосердний господь сотворив задля цілого світу, то усе там склалось докупи задля одних тільки панів… Бенкет ще не починався: ждали, поки одягнуть і спорядять молоду княгиню. Тим часом магнати і великі пани, пані і панянки зібрались у кімнатах княгині Гризельди; а ротмістри, хорунжі й шляхетство розходжували собі по залі, гомоніли, крутили вуса і бряжчали бронею й острогами. На приганку під стелею містилось, може, чоловіка з сімдесят княжеської музики і півчих; у вікна заглядало сотні голів простої челяді. По тимчасовому звичаю магнати і великі пани не боронили своїм служанцям дивиться на їхні бенкети й ігрища, тільки у сю добу небагацько назбиралось того люду, бо опасувались, щоб не понаходило бурлацтва і гайдамаків, що цілими ватагами вештались по лісах, а пустили тільки замкову чернь. Однак як не пильнували вартові жовніри, а деякі з чужих прокрались-таки у парк, бо в одно вікно заглядував Кобза, а біля його стояв Остап.

Як одягли молоду княгиню, увійшов у залу Єремія, ласкаво привітав панів і оддай музиці приказ бути наготові. Єремія був з себе високого зросту і сухорлявий. З-під широких нахмурених брів хижо вовчим поглядом визирали його сірі, як полуда очі; уста завжди усміхались — ніби судоргою так звело їх навіки, а довга руда борода закривала груди. Обличчю князя найгірш додавало лютості високе чоло з глибокою морщиною між очима і чуб жорсткого волосся, що, неначе щетина, стримів догори. Єремія одягнутий був у багатому кунтуші з срібними китицями і поворозками, шалевим поясом підперезаний і в жовтих сап'янцях; біля боку моталась карабеля[26], обсаджена самоцвітами. Виглядував він сановито, піднявши голову і трохи перегнувшись назад, що виявляло в йому і панську пиху, і лицарську відвагу. Князь вийшов із зали, а слідком за ним і шляхетство, — запрошувать панянок на той танець, що по двоє ходором ходять та розмовляють.

Тільки що виявилась на дверях перша пара, разом заторохтіли барабани, і заграла музика. Єремія попереду вів молоду княгиню, у другій парі йшов молодий з княгинею Гризельдою, а за ними магнати й шляхетство. Молода княгиня усіх засліпила своєю красотою; здавалось, тільки її одну і видко було. Йшла вона, неначе та лебедочка плила, в білім, як сніг, убранні. З-під віночка білих квіточок хвилею спадала аж до землі пелена, зіткана буцім з павутини; на віночку, грудях і по всій сукні блищали, як зірки, дорогі каміння. Кобза затріпотів, уздрівши княгиню, і, затаївши дух, пильно на неї дивився. Тим поглядом пронизав він княгиню аж до самого серця так, що як вона проходила побіля того вікна, де стояв Кобза, то, ніби зачарована, повернулась і скинула на його очима. Затокотіло кріпко у Кобзи гаряче серце, заіскрились очі, здалось йому, неначе з самого неба глянув на його янголь, повитий білою хмарою і оточений зорями…

Народ, що стояв біля вікон, дивувався, дивлячись на панський бенкет; іншому і не снилось того, що теперечки довелось побачить. Деякі, вип'явши баньки, аж цмокали і бубоніли:

— Глянь, глянь, як блищить золото, як сяють самоцвіти, дороге намисто, які убрання, батечки!..

— Яка гарна, сановита молода! — похваляли деякі.

— А молодий який миршавий! — озивались інші.

— Сьогодні одрікся він од батьківської віри, — додав дід, — побачимо, чи довго ж він бавитиметься з своєю ляхівкою!..

Кобза усе чув, що старий розказував, і хотів глянуть на його, бо знайомий голос був, так ніяк не зміг одвести очей од молодої, і, вже як пішли польського танцю по других покоях, тоді тільки він озирнувсь.

— Здоров був, Барило! — скрикнув Кобза, протягуючи до старого руку. — Яка нечиста мати тебе сюди занесла?

— А тебе яка? — спитав дід, усміхаючись.

— Я тутечка не один, — прошепотів Кобза.

— І я не один!

— Хто ж ще з наших січовиків?

— Побачиш...

— Та й гарна ж молода! — стиха промовив Кобза, зітхнувши.

— Отакої ще! Ти ж жонатий?

— Ні… — одказав Кобза, понурившись.

— Як ні?

— Не питай…

— Тим-то, бачу, у тебе і очі рогом лізуть на чужих жінок?..

— Я думав, що кращої од моєї Зіньки на світі не було, аж бачу…

Кобза не договорив, бо пари танцюрів увійшли у залу, і він знову витріщився на молоду. Як проходила княгиня побіля того вікна, де стояв Кобза, то знов на його поглянула і так ласкаво, привітно, що здалось йому, ніби ще й усміхнулась…

Після того танцювали краков'яка і другі танці, а ото, як натомились, то шляхетство розійшлось по кружганках потягнуть люльок та посмакувать трунків, а пани і панянки, побравшись за руки, розходжували по залі. Молода княгиня поруч з якоюсь панею підійшла до того вікна, де стояв Кобза, і хоч розмовляла по-польськи, однак він усе зрозумів.

— Подивись, — сказала молода, показуючи на Кобзу, — який гарний козак.

— Гарні в нього очі, неначе гранати блищать, — одказала пані, пильно дивлячись на Кобзу, — тільки груба хлопська тваж [27].

— Така врода мені миліша, чим жіноча красота нашої шляхетної молоді.

— Глянь, глянь, як він на тебе дивиться! Ти його причарувала, він закохався в тебе!..

— Що ти вигадуєш, — одказала княгиня, почервонівши, — як-таки можна хлопові закохаться в княгиню, сього йому і на думку не спаде.

— Не знаєш ти, бачу, сих схизматиків, вони такі смілі і необачні, що не то закохаються у княгиню, а ще думають, що вони такі ж люди, як і ми!..

— Однак усе ж таки люди… Знаєш, що я тобі скажу? — княгиня понурилась. — Я превелика грішниця, мені жаль їх, жаль схизматиків. Патери кажуть, що менш гріха диявола пожаліть, як схизматика.

— Молись до найсвєнтшої матки, щоб вона, милосердна, одвернула тебе од сього великого гріха.

— Молюся, од щирого серця молюся, а як гляну на їхні муки, на їхню прихильність до своєї віри, то так мені зробиться важко на серці, що часом і сльозами вмиюсь…

— Бач, яка чула!..

Як шляхта трохи оддихала, знов почали вибрязковувать мазура. Люди, що поодходили, давили один одного, проштовхуючись до вікон.

Молодої вже не було в залі, оддихала вона на ганку, де зібрались магнати і значні пани і панни. Ніч була тихая, теплая, пахло бузком, конвалією, а наокруги ганку горіли каганці і розмальовані ліхтарі, скрізь порозвішувані на деревах.

Кобза з Остапом одійшли од вікна, спустились з гори і, обігнувши кружганки, притаїлись біля ганку.

Магнати вели розмову про політику: дуже сварились на запеклих схизматиків, за запорожців і нарікали на московського царя.

— Чого вже не роблю, — казав Єремія, — з тими гаспидовими схизматиками, а нічого не вдію: сотнями вішаю, четвертую, саджаю на палі, а вони ще гірш підіймаються, лютують. Щодня то там, то там убивають моїх жовнірів, захоплюють обози, підпалюють магазини з хлібом і припасами.

— Так саме і у нас, у Литві, — додав Олбрехт Радзівілл, — особливо ті диявольські пінчуки багацько лиха нам наробили. В Могильні замордували єзуїта Андрія Боболія; в Пінську і Янові вирізали усіх ксьондзів; в Несвіжі забили шість єзуїтів і багацько шляхти і жидів, у Новогрудках спалили єзуїтський кляштор разом з патерами.

— Пінчуки то все одна пся крев козацька, — сердито гримнув Єремія. — Якби на мене, то я всіх би на шибеницю, до останнього викоренив би.

— А хто буде тоді отбувать панщину? — загомоніли деякі пани...

— Латво [28] казать, усіх на шибеницю, — озивались другі. — Схизматиків до сто дзяблів, і прядива на вірьовки не настачишся!..

Молода княгиня скрикнула і з ляком зскочила з свого місця. За ганком щось гепнулось і затріщало, продираючись між кущами, а далі чутно було, як побігло з гори. Усі пани, скільки їх не було на ганку, хутко підійшли до молодої з запитанням, що їй прилучилось? Княгиня з переляку тріпотіла і зблідла як стіна.

— Хтось, — одказала вона, боязко озираючись, — із-за ганку зірвав з мого плеча шлюбову квітку!..

— Неслихане зухвальство, Єзус-Марія! — скрикнув Єремія, ударивши кулаком себе в груди. Потім узяв за руку княгиню і стиха промовив:

— Заспокойся, моя крулево, заспокойся; на дні морськім знайду винуватого і покараю, як ще нікого не карав!..

Єремія хутко зібрав усе шляхетство, військових, розказав їм, що здіялось, і, хижо озираючись, додав:

— Панове! Рятуйте мій гонор, об однім тільки вас благаю, приведіть мені його живого!..

Музики стихли, бо вся шляхта і військові розбіглись по парку шукати злодія. Крик і гомін огласився наокруги замку; бряжчали бронею, тупотіли, бігаючи по доріжках, і гукали, перекликаючись між собою. Переполохані панянки тулились по

кутках, як овечата розігнаної вовком отари. Єремія то розходжував по покоях і всіх заспокоював, то виходив у парк, і кожного, кого б не стрів, нетерпляче питав:

— Піймали харциза, піймали?

На ганку пані обступили молоду княгиню і дивувались, кому б зірвать ту квітку.

— Коли він злодій, — міркували вони, — то латвій було б йому хапнуть за дороге намисто, як за квітку...

Молода трохи заспокоїлась, з блідої почервоніла вона, як маківка; однак як почулось з парку: "Ловіть, держіть, спиняйте!", княгиня з жахом зскочила з дзиглика, знов зблідла, аж дух сперся у грудях, і прислухалась, ніби боялась, щоб не піймали того, хто її скривдив; а як огласилось: "Піймали, піймали!", то вона знов упала на дзиглик і, закривши рученятами очі, схилилась на бильце, неначе зомліла. Пани, почувши звістку, що піймали злодія, дуже зраділи і по-ляському віншували Єремію з долоннею. Знов огласився гомін по парку: "Ведуть, ведуть!", і східці ганку, як лавою, вкрились шляхетством, жовнірами, а попереду з зв'язаними назад руками йшли Кобза й Остап. Вів їх на ланцюгах стременний князя пан Щука, найлютіший катюга з челядинців Єремії. І з виду він більш походив на звіряку, як на чоловіка: вирлоокі перекошені очі дивились хижо, ніс з роздутими ніздрями задрався догори, широка челюсть, не перестаючи, ходором ходила, неначе переминала жвачку, пика, як решето, була поковиряна віспою. Замордував він з приказу Єремії не одну тисячу православного народу найлютішими муками, які вигадували тоді безбожні єзуїти, що вчились лікарству не задля того, щоб рятувать людей, а щоб їх катувать...

Зійшовши на ганок, Кобза сміло озирнув на панів, і його погляд зупинився на молодій. Стояв він у червоному жупані, бо як піймали, то стягли з його свитину, що була зверху.

— Січовик, січовик! — загомоніли пани.

— Була при йому броня? — спитав Єремія Щуку, люто скинувши очима на Кобзу.

— Не було, яснеосвіконий князю, — одказав Щука, вклонившись.

— Е, якби була! — пробубонів Кобза.

— А такий гладкий і завзятий, — знов почав Щука, — що насилу десять чоловіка його подужали; деяким таки добре надсадив бебехи…

— На палю схизматика, харциза! — перехопив Єремія.

Почувши такий приказ, молода княгиня швидко схопилася з дзиглика і підійшла до князя.

— Не він зірвав квітку, — скрикнула вона, — я тільки що його бачила біля вікна в залі!

— Кому ж більш, як не йому! — озвався Щука. — Хто стояв біля вікна, той і теперечки стоїть, їх оточили вартові, а сей і втікав, і оборонявся.

— Не він, кажу тобі, — сердито одказала молода, похмуро глянувши на Щуку, потім, повернувшись до Єремії, виразно

промовила: — Гоноровим словом ручаюсь тобі, князю, що не він!

— Ну, так сього на палю! — гримнув Єремія, показуючи на Остапа.

— Як так, — озвався Кобза, — то карайте мене, я зірвав квітку, а неповинного пустіть на волю!

— Бач, який запеклий, — шепотіли пани.

— Лже, лже, не він, не він, — заверещала молода.

— Щоб нам не помилиться, — перехопив Єремія, — так обох на палю!

— І сам цар Соломон, — озвався ксьондз Заленський, — не вигадав би розумніше.

— Князю, — поважно промовила молода, — мене скривдили, і я одна маю право карать і милувать, за що ж ти хочеш накинуть на мою совість дві смерті?.. Найсвєнтша матко, змилуйся! — і княгиня простягла до неба руки, — сьогодні, по твоїй волі, я загубила навіки мою долю…

— Заспокойся, моя дитино! — перехопив Заленський, узявши молоду за руку і скинувши оком на Єремію. — Князь жартує, жартує!..

— Моя крулево, — додав Єремія, — ти в моєму замку господиня: твоя воля, твоя й сила, і я твій слуга; приказуй, усе так буде, як ти бажаєш!

— Обох милую! — княгиня зняла з грудей шпильку, осипану самоцвітами, і оддала Щуці. — Обох на волю! Лучче грішить милуючи, як караючи.

Щука взяв подарунок, доторкнувся устами до сукні молодої і щось прогарчав собі під ніс. Княгиня гордим поглядом глянула на Кобзу і величаво пішла у покої. За нею розійшлись і пани; деякі хотіли були зостаться ще на ганку, так Єремія попросив їх до покоїв.

— Після такого ласкавого суду, — додав він, — я не поручусь, щоб кому-небудь з вас не зірвали голови з плечей.

Як усі вже пройшли у покої, Єремія прошепотів до Щуки:

— Обох у куну! Обох на палю! — і, ввійшовши в залу, зачинив за собою двері.

Поки ото возилися з Кобзою, настав час і вечері. Заграли музики польську проходку, і Єремія повів молоду княгиню до столу, а за ним парами і всі пани. За вечерею молоді сиділи рядочком і обоє якось смутно виглядали. Княгині нічого вже було до Четвертинського бісики пускать, бо волю найсвєнтшої матки довела до скутку, а князя, може, скребла совість, що одрікся од батьківської віри, од руського посемейства, і прихилився до ляхів.

Однак веселому товариству і байдуже до їх було. Турині роги і келихи, чарки зо всякими напитками і стародавніми медами переходили од пана до пана, а як стали ото пить за здоров'я молодої, то вже пили вони з її черевичка. Крик, галас, стрільба з гармат, мущирів і гаківниць огласився по всій околиці. Сполохнуте уночі гайвороння літало по парку між деревами, крякало і билось крилами об віти. Не було спокою і

горобцям. Бенкет закінчився огневими штуками, яких ще не бачили на Вишневеччині: те крутилось і тріщало, а те пукало і гуло; здавалось, неначе небо загорілось. Молодих з музиками, гуком і гомоном повели спати в особливі, задля їх убрані покої. За ними розійшлись магнати і значні пани; зосталось тільки шляхетство й військові, і довго ще хлюпались у тих напитках, як жаби в болоті.

Єремія повів патера Заленського на свою половину, бо там зібрались гінці і посланці, присланії до князя з Крулевства, Литви, Києва і Запорожжя.

IX

Недобрі вісті чекали Єремію. Розпитавши декотрих посланців, що діється, звідки вони приїхали, він забрав листи і звелів одвести їх до маршалка двору, щоб нагодували і розмістили по офіцинах.

Перший лист Єремія почав читать з Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очі викотились, судоргою повело уста, неначе трясця його трясла, і гой папір, що держав він у руці, дрижав, як на осиці лист. Патер Заленський, притаївши дух, не спускав очей з князя, і по його похмурому виду, здавалось, бачив, що там написано на папері. Дочитавши, Єремія зобгав у жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то зарегочеться, неначе саме пекло засміялось, то розірве на шматки і, запінившись, топче їх ногами.

— Які се вісті, — несміло спитав Заленський, тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Речі Посполитій, — одказав Єремія, похмуро дивлячись. — Запорожці утроїли своє військо: Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові і чернь. Народ кида слободи, оселі і, неначе хижий звір, ховається по лісах, пущах і драговині…

— Що ж роблять у Білій Церкві наші гетьмани Потоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їх листи; один на другого доказує, видко, що нема між ними доброї згоди.

— Як до чого припаде, то помиряться!..

— А може, й Хмельницькому доведеться їх помирить!..

— Заховай нас од сього лиха, найсвентша матка! — скрикнув Заленський, перехрестившись. — Що ж роблять у Варшаві? — спитав він з перегодом.

— У Варшаві бенкетують собі та бавляться ігрищами. Один одного запобіга, обманює, кожний задля себе; їм і байдуже, що діється наоколо і в тутешнім краї.

— Як на мене, князю, то нічого й хлипать; нехай підіймаються, нехай бунтують, нам же прибуде з того більш користі. Знов задамо їм такого ж чосу, як десять років назад завдали під Кумейками, на Говтві і на Стариці, і по праву побідителів позабираєм у схизматиків останні, які позоставались, монастирі, церкви, маєтності і приневолим народ до унії. Адже ж Кумейська битва зробила нас панами на

Вкраїні!.. Так чого ж нам лякаться? Нехай собі на безголов'я підіймаються в останній раз!

— За кумейську удачу ми дорого заплатимо — вона ще більш зробила нас самонадіяними, а козаків навчила, що підійматься треба не поодинці, а посполитим рушенням. Кажу тобі, коли Україна підійметься уся, то Корона польська з нею не справиться; ми самі потонемо у тій крові, що з їх виточим...

— Не бійтесь, князю, наш святійший отець папа, а за ним уся Європа стануть за нас!..

— Брехня! Німці ще порадуються нашому безголов'ю, а Україні будуть помагать: цар московський, султан турецький і хан кримський. Побачим тоді, чий чорт буде старший?

— Річ Посполита і сама моцна; підіймемось і ми посполитим рушенням; надія наша на найсвєнтшу матку, вона поможе нам проти схизматиків.

— Нащо ж нам і підійматься посполитим рушенням, коли найсвєнтша матка буде нам помагать? Хіба задля того, щоб їй помогти?.. — Єремія засміявся.

— Князю, — поважно промовив Заленський, — усе од бога, усе: кожному по його ділах, і кара і милость, він рятує і погубляє, він возвиша смиренних і смиря стропотивних!.. — Патер похмуро глянув на Єремію, ніби хотів виявить, що останнім словом його корив.

— А хто ж смиренні, чи не ми з тобою? — спитав Єремія, грізно на його дивлячись...

— Совість моя заспокоєна, я сповняю мій довг, як велить мені свята віра католицька, і спасаю од гієни вогненної душі схизматиків. Господь бачить моє смиреніє.

— Тим-то й погано, що бачить: його не обманиш.

— І на думку мою не спадало такого гріха, щоб обманювать мого господа! Творю його волю і покоряюся Його святій волі, що б зо мною не сталось. Не перестану й дякувать за його милості, политі на нас, недостойних. Хіба тобі, князю, ще мало доводів його благості: куди не глянь, усюди ми берем верх над схизматиками, з кожним днем схизма меншає, і мільйони люду прихиляються до нашого святійшого отця папи. Озирнись, як розкинулась католицька віра по всій Речі Посполитій — Литва, княжества: Слуцьке, Туровське, Чорноруське, Копильське, Чернігівське, Київське, Подоль, Волинь, Галицька земля вкрились костьолами, кляшторами, а тим часом церкви схизматиків валяться, попи голодні, холодні, необуті, порозпивались, і народ не поважає їх, знущається над ними!..

— Усе, що ти кажеш, пригодно одному тільки Римові, а не Короні польській. Який же то люд, що ви цілими мільйонами прихилили до святійшого нашого отця папи?.. Чия кров і досі точиться?.. То ж усе діти Корони польської, наші брати!.. Хто ж нам верне сотні тисяч побитих і тих, що, кинувши рідний край, позабігали у Московщину?.. Озирнись і ти, що сталось з нашою Річчю Посполитою: законів не поважають, скарб без грошей, швед орудує нами, неначе своїм крулевством, бранденбуржець так і норовить, як би йому од нас одчахнуться, москалі на нас ножі гострять!..

— Не боюсь я того, князю, що ти кажеш; мене гірш лякає те, що такі стовпи Корони польської, сила і слава Речі Посполитої, як ти, князю, злякався нензних хлопів і зневажаєш

благостю божою. Коли такі лицарі одступляться од нашої ойчизни, як ти, то справа наша певно загине!

— Не злякаюсь я і самого чорта, не то твоїх нензних хлопів, не одступлюсь і од ойчизни, поки здужаю тримати в руці шаблю, поки не виточать з мене останню краплю крові. Вірую я і в благость божу і на його єдиного покладаю мої надії!.. Слухай, патеру, ти ксьондз, служитель овтаря божого, а я воїн, слуга і оборонець Корони польської; ти моцніший від мене в теології, а я далі тебе бачу в справі політичній, в стану народовому. Так вір мені, що все, що ти від мене чув, не дихтерійки [29], а свята правда. Рим покористується, а Корона польська навіки стратить Україну, а може... — Єремія не домовив і, понурившись, крутив свої довгії вуси.

— Не думай, князю, щоб і ми, служителі овтаря божого, не знали справи політичної і стану народового. От слухай: як татари пошарпали руську землю, Річ Посполита завладала кільканаста мільйонами руського люду. Теперечки Московщина, оборонившись од татар, збира докупи всі єдинокровні і єдиновірні племена, що одчахнулись під час татарської пожоги. Мине вік-другий, і Москва забере силу і землі Речі Посполитої, заселені руським людом, знов до себе пригорне. Щоб заборонить наші провінції од москалів, навіки треба запровадити скрізь польщизну і нашу католицьку віру. Тоді тільки вони будуть нашими і поки світ-сонця не прихиляться вже до Москви. Так не кори нас, князю, що ми тільки рятуємо задля одного Риму; ні, наша користь однакова: ми усі голови наші положимо за ойчизну, а святійший наш отець папа дасть нам згоду на сім і на тім світі. Од щирого серця кажу тобі, князю, поки Річ Посполита і святий костьол матимуть таких синів і оборонців, як ти, поти слава і сила наша не поляже, а свята віра католицька розкинеться по всьому слов'янському світі, і буде тоді єдин пастир і єдине стадо!..

Заленський устав і, обнявши князя, цілував його і кріпко тулив до серця, приговорюючи:

— Да хранить тебе господь, а з тобою і нашу ойчизну… Прощай, сину, прощай, недобрі вісті тебе засмутили; помолись же богу, то він, милосердний, укріпить твій розум і розвіє мрякувате мання [30], що тебе оточило, тоді ти й сам побачиш, що нам нічого гнівить бога!

Щире привітання і ласкаві речі патера задовольнили Єремію. Князь обняв Заленського і покірно промовив:

— Прости мене, батьку, коли я скривдив тебе палким словом. Молись богу, щоб не здіялось так, як мені здається!

Ще обнялись, і патер вийшов, а Єремія позбирав розкидані шматки листів і знов став їх перечитувать.

Недобрі звістки чекали й Заленського. У своїх покоях знайшов він свого секретаря, ксьондза Марецького, з біса лукавого і єхидного. Заленський дуже його любив за те, що він був заклятий гонитель православія, а особливо попів. Тільки що повернувся він з Прилуччини, куди посилав його Заленський по шпаркому ділу, і стояв збіднившись і щурився на патера маленькими очима, неначе осокою попрорізуваними.

— Ну, що, Марецький, — спитав патер, смутно на його глянувши, — чого се так збентежився? Нічим, мабуть, порадувать?

— Одгадав, святий отче, — одказав ксьондз, важко зітхнувши.

— Розказуй! Сьогодні, бачу, після великої радості треба покуштувать й гіркої.

— З Густинського і Мгарського монастирів, — почав Марецький, — усі ченці повтікали у Путивль, позабиравши з собою свої скарби. Зостались тільки голі стіни та схизматичні ікони...

— Вєлька страта, вєлька! — прошепотів патер, — багацько було усякого добра у анахтемських схизматиків. Ну, а Бубнівського протопопа захопили?

— Утік, пся крев, і худобу з собою забрав. Зосталась тільки одна бабуся з слабою дитинкою, так п'яні жовніри, розлютувавшись, дитину насадили на спис, а старій поодрубували ноги й руки...

— Дурні, і без нас вони б загинули!.. А плеха [31] треба було злапать, а то наробить він нам багацько лиха...

— Та се нічого, не сьогодні-завтра, а вже він не минув би наших рук, а от превелике, несправиме лихо! — зітхнувши промовив Марецький. — Нашому фратерові Стрибайлові вічна пам'ять!

— Найсвєнтша матко! — скрикнув Заленський, схопившись із кріселка і підіймаючи руки. — Що ти кажеш, нещасливий?..

— Замордували проклятущі схизматики...

— Єзус-Марія, дух свят!.. Де ж його замордували?..

— Поїхав він в Ічню на хлопах, бо його завжди возили хлопи в таратайці, так, кажу, поїхав і узяв із собою десять жовнірів і

десять реєстрових козаків. Не знаю вже, як воно там здіялось, тільки в лісі між Ржавцем і Ічнею знайшли його, повішеного за ноги і зашмаговано-го канчуками, а кругом порізані жовніри. Реєстрові козаки незвісно куди поділись, мабуть, зрадили і пристали до гайдамаків, бо й самі такі ж запеклі схизматики, як і увесь тутешній люд. Не вім, за що їм так довіря князь, нароблять вони колись нам досточортів лиха!..

— Найсвєнтша матко! — стогнав Заленський, чухаючи потилицю. — Що ж ми теперечки будем робить без Стрибайла?.. Мов косою підкосили всі наші заміри в Прилуці і в Лохвиці!..

Ся звістка гаразд-таки засмутила Заленського. Стрибайло був найлютіший з єзуїтів, що наїхали у Вишневеччину приневолювать народ до унії. Кілька літ жив він у Римі з Андрієм Боболієм при їхній інквізиції і добре навчивсь мордувать людей. Од села до села возили його в чортопхайці [32] селяни, котрих поганяв він малахаєм, неначе скотину. Викоренив він не в одній парафії попів, не одну і церкву божу віддав жидам на оренду. Стрибайло був, як і Боболій, запеклим католицьким фанатиком, ніщо його не спиняло, ніщо і не лякало; Заленський недарма звав його своєю десною [33].

— Що ж там ще у вас у Прилуччині? — спитав Заленський перегодом.

— Та нічого путящого; щодня тільки й чутки, що там схизматики забили жовнірів, там повісили ксьондза. На тім тижні на лубенському шляху напали гайдамаки на княжеські хури із провіантом, дев'ять жовнірів забили, а останніх розігнали. Нема чутки і про фратера Скорупського, що поїхав у Лохвицю, мабуть, і того замордували. Як отак буде далі, то, певно, і всі загинемо...

— Найсвєнтша матко, змилуйся над нами! — прошепотів Заленський і, згадавши свою розмову з князем, замислився. Думки, як чорні хмари, носились над його головою: "А що, як і справді, — думав він, — усе то здіється, що казав князь?.." Може б, довго ще коверзував. Заленський, коли б Марецький не спитав його: який йому буде приказ?

— Сьогодні нікому нічого не кажи, — одказав патер, — кепські вісті засмутили і роздратували князя.

— Того нам і треба, — озвався Марецький, — піділлємо сала в жар, так він ще гірш роздратується і накине лютішу кару на схизматиків...

— Так, сину, так, твоя правда. Іди ж зараз до пана Щуки і все йому розкажи.

Марецький поцілував патера у плече і вийшов.

У замку усе стихло. Дехто з шляхетства, що бенкетували, порозходились, а другі, перебравши через край, поснули під лавками. Тільки і чутно було, як вартові жовніри на баштах і мурах стиха перекликались, та світилось ще в покоях князя Єремії.

— Князь одписував листи. В його присінешній чекали гінці, що мав він розсилать, а в кутку куняв Щука, дожидаючись приказу. Одправивши гінців, Єремія позвав Щуку.

— Чи нема у тебе ще чого? — похмуро спитав його князь.

— Є, яснеосвіконий князю, — одказав Щука, хижо водячи очима, — анахтемські схизматики наміряються тебе і рід твій викоренить і замок твій спалить!.. Патерів Стрибайла і

Скорупського схизматики замордували!.. — Щука розказав князеві, що чув од Марецького, та ще й свого додав...

Єремія аж затрусився, дослухавши Щуку.

— Дамся ж я їм узнаки, дамся! — скрикнув він, заскреготівши зубами. — Завтра одпровадить у Прилуччину двісті жовнірів, щоб вони спалили Ржавець і Ічню, щоб навколо вирізали всіх людей, не милуючи ні старого, ні малого, і щоб їхні долови, ноги й руки розтикали по шляхах і перехрестках!.. Чуєш?..

— Чую, яснеосвіконий князю, тільки небезпечно у Прилуччину посилать жовнірів, особливо, щоб палить слободи і різать людей. Там теперечки скрізь розходжують чималі загони гайдамаків, а на реєстрових козаків здаться не можна, бо й вони такі ж схизматики; щодня десятками утікають і пристають до своїх. Теперечки при замку нема й тисячі кварцяних, усіх порозсилали; як поменшає, то реєстрові і за чуби ще нас візьмуть, бодай вони не діждали!

— Зачекай посилать у Прилуччину, — перехопив Єремія, — поки не приведуть мені з Волині три тисячі шляхти, що послав навербувать. Реєстрових же козаків усіх одіслать у Переяслав до Барабаша, теперечки вони йому згодяться, бо він на байдаках попливе до Кодаків, щоб дать помочі Стефанові Потоцькому.

— Єзус-Марія, Єзус-Марія, — бубонів Єремія, понуро розходжуючи по покої, — що діється... що... до якого зухвальства дійшло паскудне хлопство!.. У власному моєму замку на бенкеті зривають з княгині шлюбову квітку, вірних моїх слуг і служителів св. овтаря забивають! Постривайте ж, прокляті лайдаки, дамся я вам узнаки!

— Здається, і вони налагодились даться нам узнаки, — осміливсь озваться Щука, — так ще як станемо потурать їм і милувать…

— Куди ти подів тих двох харцизів, що Четвертинська заступалась? — хутко спитав князь.

— Сидять у куні, забитії в кайдани, та не вони одні, я ще захопив трьох, здається, запорожчики, намовляли проти тебе, князю, народ і замкових челядинців. Кажуть, було їх більш, так повтікали ж, іроди.

— Завтра уранці усіх на шибеницю, а щоб не довідалась княгиня Четвертинська, перевішать їх у лісі, на жидівському дубі.

— Слухаю, яснеосвіцоний князю, — радісно промовив Щука, — та ще треба б було й припекти диявольських синів, щоб довідаться, відкіля вони і які у них заміри: може, бог дасть, чого-небудь і допитаємось.

— Припечи їх так, — Єремія заскреготів зубами, — щоб вони прокляли і той день, що на світ народились, щоб вони чули, що вмирають!..

— Припечу, яснеосвіцоний князю, та вже не знаю, що з того буде. Запеклий з біса народ, його шквариш, а йому й байдуже, неначе не його печуть!..

Щука вийшов з покоїв князя, а Єремія довго ще не заспокоївсь… І світло світилось у вікнах його покоїв, аж поки не розсвіло.

X

З півмилі од замку, серед густої зарості, на долині ріс на самоті віковічний дуб. Які були в околиці старі діди, то розказували, що й змалку знали його таким, яким він стояв і теперечки, — товстим та розгіллячистим. Колись давно на сім дубі повісили жида, а може, й сам повісився, так з сієї причини і прозвали його жидівським дубом.

Ходила ще і така чутка між людей, що побіля сього дуба і досі вештається жидівська душа, бо деякі, проходячи уночі через долину, чули, як вона стогне і хрипить.

З того часу, як переїхав Єремія у Вишневеччину, не одну тисячу православного люду перевішали на сім дубі і замордували найлютішими муками...

Тільки що стало на світ займатись, заскрипіли залізні ворота під баштою, і з куни вивели Кобзу, Остапа, Барила і ще двох січовиків. Знявши з їх кайдани, поскручували їм ременями назад руки і повели у ліс по тій стежці, по котрій бідолахи вже не вертались. Попереду йшов Щука з своїм помічником, паном Підпальським, і патером Марецьким, а за ними жовнір ніс жаровню і торбу з вугіллям, щоб було чим пришкварить і припекти. І у патера висіла через плече сумка з обценьками, кліщами, ножами, штрикалками; були там і пляшки з купоросом, гострою водкою і різними отрутами. Знав і він добре людей мордувать: яку й жилку витягти, де й шкуру зідрать, чим полить і посипать живе м'ясо. У Римі навчився він сій науці, в інквізиції, на котолупні святійшого папи. Кілька кроків од їх три жовніри вели на арканах бідолах.

Ніхто б і не пізнав, глянувши на сю юрбу, кого ведуть на муку, бо наші небораки йшли собі браво, шуткували між собою, сміялись, а ляхи, після учорашнього бенкету, не опохмелившись, з одутлуватими пиками і непротертими очима дибали понурившись.

— От казали, пани-молодці, — озивавсь Барило, — що померзли в куні, гляньте: добрі люди несуть жаровню і вугілля, певно погріють нас!

— А що там таке в торбинці у патера, — питали деякі, — мабуть, недарма і він з нами йде?

— Тамечки у його католицька справа, — озивавсь Барило, — бачу, доведеться йому одправить мшу [34] на нашій шкурі!

— Одправить, диявольський син, — гомоніли січовики, — одправить і свого гемонського папу пом'яне во царствії жидівськім.

Патер похмуро озирнувсь.

— Постривайте, анахтемські схизматики, — єхидно усміхаючись, промовив він, — побачимо, кого ви пом'янете...

— Почуєш, католику, почуєш! — гукали козаки. — Батька твого, сатану, пом'янемо!

Один Остап ішов журливо, звісивши голову. Молодий парубок тільки що починав жити і не доводилось йому ще бувати у бувальцях.

— А що скажуть наші, — чуло промовив він до Кобзи, важко зітхнувши, — як довідаються, що сталося з нами?..

— Скажуть, — перехопив Барило, — те, що сказав циган: "Пішли наші вгору, дядька повісили!.."

Козаки зареготались, аж луна по лісі залящала.

Хижо озирався Щука на той регіт і буркотів собі під ніс, лаючи козаків та розмовляючи із своїми, як гуска з свинею…

Отак розмовляючи, дійшли вони до жидівського дуба. Якось похмуро виглядав той дуб: був він дуже товстий, дуплуватий, а верхи повсихали, і кора на їх пооблуплювалась, тільки посередині широко розкинулись віти, і крізь суху неопалую листву пробивались молоді порослі. Знизу сажені дві заввишки, неначе ведмежа лапа, вихопилась суха скорчена гілляка. На оцій-то гілляці, розказували, повісився жид, а теперечки на ній вішали і мордували козаків. Увесь дуб закурився і почорнів од диму, кругом цівки розкидались головешки, і де-не-де темними плямами червоніла на траві запеклая кров. Навколо дуба уся долина вкрилась могилками замордованих мучеників. Скраю три чоловіки копали яму, певно, задля наших сіром. Не доходячи кілька ступнів до дуба, Щука зупинився.

— А з якого почнемо? — спитав він патера, скинувши очима на козаків.

— Давайте оцього гладкого, — од казав Марецький, глянувши на Кобзу, — того, що квітки зрива з княгинь, а сі нехай подивляться, що й їм буде…

— Авжеж, — загомоніли козаки, — у свою чергу доведеться і вам побачить, що й з вами буде; зійде сонце і перед нашими ворітьми!..

Козаки посідали, жовніри попростягались біля їх на траві, а Кобзу підвели ік дубу і поставили під гіллякою.

— Ну, бісів схизматику, — запитав його Щука, — кажи мені теперечки, які у вас заміри були проти нашого пана Єремії? Та

кажи правду, признавайся, відкіля ви, куди і чи багацько вас?.. Не скажеш ласкою, то ми й допитаємось інше!..

— Як же я тобі казатиму, — одрізав Кобза, — коли руки зв'язані, от якби ні, то почув би ти у мене джмеля. Щука од сієї одповіді аж зблід з серця, піна викотилась на устах, очі, неначе п'явки в склянці, заворушились, далі, глянувши на жаровню і патерову торбинку, трохи заспокоївся.

— Постривай, схизматику, — пробубонів він, заскреготівши зубами, — сам ти в мене загудеш джмелем!.. А що будемо з суцігою робить? — спитав Щука патера.

— Спечемо йому ноги, — озвавсь Марецький, виймаючи з сумки пляшку і прискалку, — і попечене сприснемо купоросною ацидою.

— А може б, йому залить гарячого сала за шкуру?

— Не вхоплять же його зараз чорти, заллємо йому й гарячого сала, коли тобі сього схотілось.

Кобзу посадили і стали роззувать, і з одного чобота випала шлюбова квітка княгині Четвертинської.

— Бач, диявольський хлоп, куди сховав, — скрикнув Щука, підіймаючи квітку. — Одно тільки шляхетство має право носить її!.. — Щука сховав квітку в кишеню.

— Бери, католику, — пробубонів Кобза, — у мене є друга квітка, кохання, сієї не одіймеш ні ти, ні кровопийця Єремія, з нею і на небо полину!..

Роззувши Кобзу, протягли йому попід руками вірьовку: пан Підпальський, зібравши кінці у ліву руку, подрався на дуба і, вибравшись на середину сухої гілляки, примостився якраз над Кобзою і гукнув.

— А підіймайте харциза!

— Та й важкий же, диявольський син, — крехтіли патер і жовнір, підіймаючи Кобзу.

Пан Підпальський натягнув вірьовку і став зав'язувать. Не вспів він удруге завузлить, як з листви просунулась здоровенна рука і вхопила його за чуб; блиснув кинджал — і оком не змигнуть, як разом з обезголовленим трупом звалився з дуба чоловік у чорному кобеняку і татарській кучмі. Не доторкуючись ще до землі, він одною рукою затопив патера по тім'ї, а другою жовніра у висок так, що обидва попадали мертві. Щука, побачивши се, вхопив шаблю, та не вспів замахнуться, як той чоловік пірнув йому кинджал у груди, у саме серце. Жовніри схопились були за палаші, та бачать, що вже Кобза з розв'язаними руками хапається за шаблю Щучину, повернули назад та й чкурнули навтікача. Тут тільки Кобза глянув на свого збавителя… В шапці.

— Марку! — скрикнув він і, обнявши його, кріпко тулив до серця. — Відкіля, яким побитом ти тутечки опинивсь?

— І я ж був учора з вами в парку Єремії, — одказав Марко, обтираючи кров з кинджала об одежу патера, — ви мене не бачили, а я бачив, як вас, дурнів, піймали, чув, як і приказ дали, щоб вас на сім дубі замордували… Та теперечки не до розмови, треба втікать, коли ще й втечемо, бо незабаром буде й погоня.

Кобза і Марко духом поперетинали ремені, котрими поскручувані були руки у козаків. Барило захопив броню убитого жовніра, а Кобза завладав бронею Щучиною і поліз у його кишеню за квіткою. Опріч квітки витяг він ще щось, завернуте у бумажці, розгорнув, аж то була та шпилька, що вчора княгиня Четвертинська подарувала Щуці. Кобза сховав… Марко тим часом витяг з дупла свою торбу.

— Ну, пани-товариші, — гукнув він до козаків, перекидаючи через плече торбу, — дві милі нашої дороги, коли ляхи нас не доженуть, то вже хіба тоді побачать, як ми самі до їх прийдемо… Не одставайте!

З останнім словом Марко метнувсь у саму гущину лісу, а слідом за ним і козаки потягли. Широко ступав він, неначе ведмідь-бортняк продирався між заростю, ламав віти, виривав кущі з корінням і прокладав за собою стежку товариству.

Пройшовши кілька гонів, перебрались вони через глибоку балку і з милю простували рідким лісом, так що якби погоня настигла, то б латво було їх тутечки захопить. Однак поки жовніри добігли до замка і дали звістку, яка халепа спіткала патера і Щуку, поки піднялось кварцяне військо, наші сіроми перебігли рідколісся і вже кралися пущами і глибокими бескидами. Дуже-таки й потомились, бідолахи; деякі вже й приставать стали. Один Барило браво йшов, і втома його не брала; неначе кішка, здиравсь він на дерева і оглядав, чи не наспіва погоня. Як вели його на шибеницю, то йому й байдуже було, а теперечки, як став на волі, усе його лякало: схопиться з дерева птиця, залопотить звір у кущах, зараз приглядується і причува — сказано, запорозька сторожка натура. Вибравшись на невеличку прогалину, козаки посідали, щоб трохи одпочить.

— А що, Марку, — спитав Кобза, — чи полегшала твоя гаспидська торба хоч трохи?

— Здається, трохи полегшала, — одказав Марко, — бачу, мені вас жаль стало; вона у мене така, що тільки до кого хоч трохи озветься серце жалем, то вона зараз і полегшає.

— Нехай вона тобі зовсім полегшає за те, що нас вирятував. Теперечки хоч і доженуть, так не зв'язані руки, поки знов скрутять, так я десять укладу. — Кобза витяг з піхви шаблю Щучину і став її розглядать: — Бач, яка гостра та уважиста, ще краща за мою…

— Куди ж ти запроторив свою броню?

— Там десь біля замка позакопували з Остапом, як нечиста мати понесла нас на весілля. Бач, з бронею не пустили б.

— Та й наша броня там зосталась, — озвались деякі козаки.

— Годі вам теревені гнуть, — гукнув Барило, прислухаючись. — Чи чуєте, здається, у роги трублять?

Всі замовкли і стали прислухаться, аж справді десь далеко гугнів охотничий ріг. Сіроми посхоплювались і знов потягли за Марком. Ліс усе ставав густіший і густіший, кущі глоду, терну і шипшини позростались собі і стояли, неначе добра огорожа. Не пройшли вони й п'ять, гонів, як ближче зачулись роги, а згодом, натрапивши на їх слід, загавкали і заскавучали гончі собаки.

— Не одставайте, пани-товариші, — озвався Марко, — недалечко вже зосталось!

— Каторжні собаки, — бубонів Барило, озираючись, — од їх не втечеш, бодай вони виздихали!

Незабаром знов ще ближче загуділи роги і заскавучала собачня. Деякі з жовнірів, доїхавши до гущини, позлізали з коней і продирались слідом за гончими. Чутко вже було, як вони гукали на собак і перекликались проміж себе, коли разом зупинився Марко біля дуплуватого дуба, що ріс над горою, поліз попід кущем глоду і одчинив невеличке віконце, таке що тільки хіба гадюкою пролізти чоловікові.

— Ануте, хлопці, лізьте в мою хату! — скрикнув він, придержуючи віконницю.

Духом, як миші, поховались козаки у ту нору; останній уліз Марко і зачинивсь. Віконниця була обложена згори дерниною і прикривалась густим кущем глоду, так що як не приглядайся, а не побачиш, де вона одчиняється. Земляночку викопав Марко під самим дубом, і його коріння розходилось, неначе крокви і лати, і підпирало землю; з дупла проходила оддушина і освіщала підземну хижку.

Тільки що вони поховались, як зашамкотіли кругом землянки гончі, гавкали, скавучали і, не находячи далі сліду, деякі порозбігались, а другі метнулись слідом назад. Жовніри, що йшли слідком, завернули собак, і вони знов закрутились побіля дуплуватого дуба, а одна, добігши до самого віконця, заскиглила і стала дряпать лапами і скребти землею. Горою, з краю балки, з жовнірами їхав верхи пан хорунжий.

— Чого вони так гвалтують? — спитав він сих жовнірів, що пробирались у балці.

— Кат їх батька зна чого, — обізвався передовий жовнір, — усе крутяться на однім місці, а чортма нікого, мабуть, натрапили на барсучий слід.

— Трубіть у роги, скликайте собак, — озивались з балки жовніри, — тутечки тільки даремно потратимо час.

Загуділи роги, поскликали собачню, а там затріщав хмиз під копитами, і через яку часинку все наокруги замовкло…

Потомлені козаки попростягались на долівці, а Марко витяг з пічурки глек з водою і клунок з сухарями.

— Снідайте, хлопці, що бог послав! — сказав він, ставлячи біля їх глек і кинувши клунок. — Другої потрави у мене нема, вибачайте.

Голодне товариство миттю випило воду і розхапало сухарі, аж торбинку пошарпали на шматки.

— А чи довго ж ми тутечки сидітимемо? — запитали козаки Марка, заморивши черв'яка.

— Поки утихомиряться ляхи, — одказав Марко.

— Куди ж ми рушимо? — питали деякі.

— От слухайте. Чотири милі звідси в пущах є острів, наоколо оточений заливом із Сули, болотом і драговиною. На тім острові в горі повикопувані глибокі і великі печери, у котрих, розказують люди, колись, ще за Владимира святого, ховався змій; з того часу і острів той прозивається Зміїним. Не один вік минув, а нікому ж то не доводилось бувати у тім урочищі: одно, не латво було його й знайти, а друге, коли кому й лучалось ненароком зблизиться до того острова, то з ляком тікали від його. Дак на сім острові, кажу, теперечки осадився з своїм загоном переяславський козак Кривоніс, той самий, може, чули, що хуторяни за його лютість прозвали Вовгурем, а

його ватагу вовгурянцями. Він приймає до свого гурту, тільки не всякого, а з проби, щоб кожний мав таку силу, як і в його: хто обнесе тричі біля його куреня дві каменюки, кожна в десять пудів, той йому товариш, хто шість, той йому побратим. Так бачите, хіба тільки одного Кобзу прийме до свого загону; може б, і побратим йому знайшовся, так той ні до кого не пристає і до себе нікого не приймає. Та байдуже, знайдуться і окрім Кривоноса ватажки, та ще й не один.

— Хто ж нас на той острів проведе? — спитав Барило.

— Я вас проведу, мені не раз доводилось уже на йому бувати. Там теперечки і народу чимало зібралось. Порадимось, прийшла пора підійматься: мабуть, уже й Хмельницький з ордою з коша рушив.

— А може, вже й з ляхами б'ються, — додав Барило.

— На тім тижні я був у Переяславі, — казав Марко, — і дещо чув. З Варшави Барабашеві прийшов приказ, щоб він, посадивши реєстрових козаків на байдаки, поспішав ік Кодакам, на підмогу Стефанові Потоцькому.

— Як же воно буде, — загомоніли козаки, — наші кревні, православні, та й будуть биться проти нас, своїх братів?

— Тоді скажемо, як воно здіється, — одказав Марко.

— А багацько війська у ляхів по тім боці Дніпра? — спитали козаки.

— У двох гетьманів Потоцького і Калиновського буде тисяч з тридцять, та й у Хмельницького чимало того війська: одних братчиків п'ятнадцять тисяч та реєстрових козаків

Полтавського, Миргородського й Гадяцького тисячі чотири буде.

— А скільки ще того народу з України понаходило, — додав Барило, — як комашня пруть на Запорожжя; та ще як і татари дадуть нам підмогу, то завдамо такого чосу ляхам, що й до нових віників не забудуть…

Марко витяг з кутка кілька шабель, пістолів, рушниць і сумки з порохом та кулями.

— Ануте, пани-молодці, — казав він, розкладаючи броню на долівці, — розбирайте, у кого нема, може, доведеться нам на дорозі спіткать ляхів, так щоб було чим обороniться.

Кобза взяв два пістолі і гвинтівку, а другі побрали й шаблі.

— Ну, теперечки на добраніч вам, спочивайте, хлопці, — сказав Марко, узявши свою торбу і глек, — а мені треба ще трохи декуди побрести…

— Що воно таке за чоловік? — спитав Барило Кобзу, як Марко виліз із землянки.

— Не вгадаєш, козаче, — одказав Кобза.

— Давно вже ти з ним спізнався?

— Торік.

— Що у його в торбі? Носиться з нею, як кіт із салом.

— Бодай тобі не довелось побачить!

— Диво, не чоловік; мабуть, він не то ляхів, а й самісінького чорта не злякається!

— Його чорти лякаються!..

Кобза не дуже був охочий до розмови. Кохання неначе яким чадом його підкурило, тільки й думки було, що про княгиню Четвертинську. Потомлені сіроми недовго ще балакали і поснули, як мертві!..

XI

Як уже смерклось, повернувся Марко і побудив козаків. Повилазили сіроми з земляночки, неначе ті бабаки, і довго протирали очі, поки не прочумались; дуже-таки позасипались. Марко приніс їм хліба, сала, пляшку горілки і глек води. Заморивши черв'яка, козацтво запалило люльки і повело розмову.

— Знаєте, пани-молодці, що, — почав Барило, — коли Кривоніс не прийме нас до свого загону, дак ми оберем собі ватажком Марка та й будемо приймать до гурту…

— А кого ж і обрать, як не Марка! — загомоніли козаки.

— Постривайте, пани-товариші, — озвався Марко, встаючи, — не мені бути вашим ватажком, вибирайте собі іншого, а поки я з вами, то буду вашим поводатарем.

— Чом не хочеш бути нашим ватажком? — питали козаки, оточивши Марка. — Не треба нам іншого, не треба!

— Не вам мене питать, не мені вам і казать!.. — Марко похмуро скинув очима на товариство, і його погляд зупинився

на Кобзі. — Як до чого припаде, дак от вам ватажок! — додав він, показуючи на Кобзу.

— А поки припаде, — озвався Барило, — нехай він випрудить із свого серця княгиню Четвертинську, а не випрудить, то ми з його викурим те кохання порохом!..

— Та й не рівня нам ті князі та пани! — загомоніли деякі.

— Чом не рівня, — перехопив Кобза, — хіба ж ми не такі люди, як і вони?

— Нехай, бач, і такі, — одказав Барило, — так не такі ж теперечки часи, щоб возиться з тим коханням!

— Як не такі, то й підождем, — одказав Кобза, понурившись.

Отак розмовляли, поки не зійшов місяць, і наші небораки рушили. Довгенько йшли вони за Марком, продираючись гущиною, а там, вибравшись на високу гору, вийшли на битий шлях, що пролягав проміж густого лісу.

— Ну, теперечки, пани-молодці, — одказав Марко, зупиняючи їх, — ляцький день, а ніч наша: коли спіткаємо на дорозі дряпіжників, то не будемо утікать, а будемо биться. Огледіть лишень вашу броню і позаряджайте гвинтівки і пістолі…

Згодом, пройшовши кілька гонів, почули вони позад себе гомін і тупотню. Козаки зійшли з шляху і засіли в кущах. Незабаром побачили вони чималу юрбу: деякі їхали верхи, а другі йшли піші, в свитках і високих смушевих шапках. По гомону і одежі зараз пізнали вони, що се не чужі, а свої і,

мабуть, простують туди ж, куди й вони. Барило пугукнув, і юрба зупинилась, декоторі вхопились за мушкети, а другі за шаблі і стали напоготові, а козак, що їхав попереду на доброму коні, на той оклик теж пугукнув. Зараз видко було, що бувалий козак і знав звичай запорозький.

— Не лякайтесь, хлопці, — озвався Барило, підходячи до юрби, — і ми такі ж, як і ви… Куди йдете?

— На Гадючий, чи то б на Зміїний острів, — озвалось бурлацтво, — до Кривоноса.

— Та й ми туди ж; а багацько вас?

— Двадцятеро і один, та ще стільки у другій ватазі, що пішла попереду.

Сіроми наші зблизились і привітали один одного.

— Здоров був, Барило, — озвався передовий вершень, — протягуючи до його руку.

— Гнида! — скрикнув Барило. — Чи се ж ти, мій голубе? Була ж така чутка у нас у коші, що тебе забили ляхи на Стариці?

— Ні, як бачиш, помилував господь. Ми з Гунею після побиванок на Стариці помандрували у Московщину і до якого часу там вештались, а теперечки знов до вас прийшли, знов почастуєм ляхів!

Наші козаки змішались з бурлацтвом і пішли по дорозі.

— Відкіля ж ви теперечки? — спитав Барило Гниду з Прилуччини, — одказав старий.

Що ж тамечки у вас діється?

— Хвалити господа, усе благополушно!.. Учора Бубнівський протопоп Світ привів чимале військо, і старий Гуня з ним, дак які не повтікали ляхи, то усіх забили на макуху, а мнихів домініканів, що осадились у Густинськім монастирі, до одного вилущили. Теперечки іду, щоб порадитися з Кривоносом.

— Не зустрівалися з вами ляхи?

— Увечері вже, як вийшли з гаю, де спочивали, стріли п'ятьох жовнірів, трьох же вклали, а двоє втекло.

— Сьогодні буде чим порадувать Єремію! Запінить він з серця свою руду бороду, бо й ми йому багацько наробили…

— Не то ще буде. Заллємо ми й йому самому гарячого сала за шкуру!

Як отак розмовляли, почули десь далеко стрільбу.

— Чи не наші бурлаки б'ються? — озвавсь Гнида, прислухаючись.

Стрільба ставала частіша, почувсь і гомін, і усе зближалось до їх, а там разом замовкло і затихло. Барило метнувся по дорозі, щоб довідаться, що там здіялось, а тим часом ватага потроху подвигалась. Згодом повернувся Варило.

— Постривайте, хлопці, — прошепотів він, — жовнірів іде чимала купа!.. Не розгледів добре, а здається, кілька чоловіка наших ведуть на арканах!

Марко зупинив юрбу.

— Ховайтесь у кущі, по обох боках шляху, — казав він, розділяючи ватагу, — а кінні їдьте собі назад, щоб вас не вздріли ляхи; а як крикну, разом виходьте — піші з лісу, а кінні поспішайте назустріч ляхам і лупіть дряпіжників!

Духом піші поховались у кущах, а кінні, од'їхавши з півгонів, на повороті шляху зупинились, а тим часом і ляхи стали зближаться. Попереду їхав пан хорунжий, а за ним жовніри вели на арканах чоловіка з вісім бурлаків; потомлені і голодні собаки бігли за кіньми, висолопивши язики. Тільки зрівнялись вони з засадою, як вихопився з кущів Марко і гукнув молодецьким покриком. Прожогом вискочили козаки і поперли на ляхів; хто рубав, хто стріляв, а хто й просто давав добрих стусанів у печінки... Перелякані жовніри несподіваним нападком хапались за палаші, за пістолі, деякі дали драпака, а тут їм назустріч і кінні наскочили... Незчулись ляхи, як їх чоловіка з двадцять на місці уклали; небагацько з них прудко пробились і втекли. Се були ті самі жовніри, що шукали і гнались за нашими небораками та й знайшли-таки їх собі на лихо... Зараз порозтинали вірьовки, що були пов'язані бурлаки, так як роздивились, і пізнали своїх...

— Бач, так я й думав, — сказав Гнида, — що вас, дурнів, спіткали ляхи!

— Та нас же, — одказували вони, чухаючи потилицю, — застукали тамечки біля березового хреста, де казали підождать вас...

— Хіба ж нікуди було гаразд сховаться?

— Та ми гаразд-таки й сховались, — озвався один із ватаги, — так поснули ж, а тут де не взялась бісова собачня, донюхалась і загавкотіла, а яропужа шляхта набігла, деяких повбивали, а нас оце, як бачите, на арканах повели. Хотіли були й нас порізать, так хорунжий і каже: "Одведемо сих до князя Єремії і скажемо, що се ті самі харцизи, що пана Щуку і патера позабивали".

— А бодай вас, дурнів!.. Чого ж стоїте як телепні, — гримнув Гнида, — забирайте броню у забитих ляхів, та й рушаймо, бо як опізнимось, то не знайдем і човнів, ні на чім буде і на той бік острова переплить.

Бурлаки метнулись до забитих ляхів і вибирали собі броню, а Барило дорізував тих, що ще хрипіли, приговорюючи: "В своїй хаті і скипка б'є!"

Дійшовши до березового хреста, побачили вони: де-не-де попростягались на шляху шість трупів бурлак...

— Бачу, не всіх дурнів порізали, — сказав Гнида, скинувши оком на забитих, — теперечки, мабуть, де-небудь з переляку так поховались, що й з собаками їх не знайдеш.

Од хреста продирались уже сіроми густим лісом. Марко йшов попереду, приглядуючись ік деревам: то простує до дуба, на котрім понаносили гнізда гайвороння, то поверне, дійшовши до трухлявого пня; а тим часом козаки гукали, скликаючи товаришів, що позабігали од ляхів. З перегодом, як пройшли вони з півмилі, на той гомін стали одкликаться втікачі, як жаби з болота, аж поки не зійшлися докупи.

На світ займалось, як вони, спустившись з кручі, опинились біля Сульського залива, що оточує Зміїний острів. Посередині того залива було плесо, а з берега позаростало очеретом, рогозом і оситнягом. По той бік залива підіймалась висока гора, вкритая одвічним лісом, і, скільки оком кинуть, мріла темною полосою між густою заростю чагарника. По сім боці залива понад самим берегом простяглась доріжка, котрою стрічкою сунулись козаки піші і кінні, а за ними, за кожною ватагою, везли на підводах мішки з борошном, сухарями, різаних кабанів і другу харч і гнали скотину на те ж. Тихенько подвигались ватаги доріжкою, не чутко було ні гомону, не бряжчала й броня; неначе чорні хмари перед бурею, сунулись вони й збивались докупи…

Отак дійшли вони до перевозу, де завширшки залива було широке плесо. Кінні козаки переходили уплав, а піших і запаси перевозили лоцмани на човнах і каюках. По той бік перевозу, на острові, виднілись розкати і редути, насипані під горою по обох боках дороги. Марко, зупинившись біля перевозу, обернувся до товариства.

— Прощайте, пани-молодці, — стиха промовив він, — помагай вам біг; теперечки і без мене втрапите до Кривоноса.

— Куди ж се ти, Марку? — запитали козаки. — Не покидай нас, зостанься з нами!..

— Не можна, товариші, треба ще й другим деякої помочі дати, треба й до князя Єремії навідаться… Прощайте!..

З останнім словом Марко повернув у гущиню і щез за кущами…

Довгенько-таки простояли наші сіроми біля перевозу, вже сонечко зійшло, вже і поснідали, чим знайшлось, поки дійшла до їх черга переправляться. Перепливши на той бік, аж здивувались вони, побачивши таку силу народу. Скрізь, де вони не проходили, під кожним деревом, кущем кишіло людом. На гіллях висіли обідрані волові й баранячі туші, різали м'ясо і клали в казани; попід горою повикопувані були печі: де замішували тісто, а де печений хліб шматували на сухарі і розкладували на ряднах сушить. Інші збились біля кузень, лагодили броню, гострили шаблі, насаджували на списи ратища і виливали кулі. Були там молодиці і дівчата: деякі порались біля печей і кабиць, а другі шили козакам сорочки і одежу та зшивали лантухи на сухарі. Де-не-де співали кобзарі про Вінцеслава [35], що нагнав жидів у Польщу, та малого Гирея... Місцями вивішували на списах свитки і запрошували прибулих козаків поснідати. На прогалинах вигравали скрипиці і сопілки, торохтів бубон, і козацтво, ударивши лихом об землю, садило гайдука і вибивало тропака. Вештались тут попи й дяки, що покидали свої парафії, втікаючи од дряпіжних ксьондзів; були й крамарі, цехові, чумаки і запорожчики в червоних жупанах і кабардинках; не було тільки панів, бо тоді ще на Вкраїні не було й чутки про них.

Пройшовши кілька гонів, Кобза став розпитувать, де Кривоносів курінь?

— Аж там, на самім кінці острова, — одказували люди, усміхаючись, — де печері, тамечки осадився він із своїми вовгурянцями та й глита ляхів, неначе той змій, що колись тутечки ховавсь та людей їв.

— Та кумедно ж і грається він з ляхами, — додавали другі, — неначе кіт з мишею.

— Хто ж тут у вас порядкує! — спитав Кобза.

— Нема ще нікого, — загомоніли козаки. — Кривоніс прийма до свого загону тільки богатирів, дак отеє теперечки збираємось обрать собі свого ватажка, так нема ж у нас на приміті такого, як би нам треба.

— Дурний, бачу, ваш. Кривоніс, — озвався Барило, — навіщо теперечки богатирів? — куля й вола повалить!

— Та вже ж його не навчиш, — бубоніли люди, — завзятий-таки він з біса чолов'яга.

Розпитавши дорогу, наші козаки, а за ними і другі, рушили до Кривоноса протоптаною стежкою…

XII

В найдальшім куті острова висока гора шпилем подралась до неба, а з того шпиля видко було Лубни і Київський шлях, що по той бік Сули простягся ік замку князя Вишневецького. У сій-то горі з-під кручі, неначе скеля, витріщились кілька печер, де колись, як розказують старі люди, ховався страшенний змій. Од сих печер полою розляглась чимала поляна, оточена лісом і густою заростю чагарника, а там знов круто спускалась гора і обривистим берегом оточувала широке плесо і байрак. На сій-то поляні розташувався Кривоніс із своїм загоном. Отаманів курінь стояв посередині, а наоколо містились, де припало, вовгурянці: хто збудував собі з лободи та з нехворощі халабудку, хто нап'яв на ратище кирею або свитину, а деякі, неначе звір'я, визирали з печер. Недалечко од куреня стриміли понаставлювані палі з залізними списами і шибениці. Більш, може, як двадцять чоловіка ляхів сиділо на тих списах, а деякі, зачеплені крюком за ребро, мотались на шибеницях. Всі вони були ще живі і в нестерпучих муках стогнали й кричали, благаючи, щоб їх дорізали, добили і збавили од лютих мук.

Страшно розносився той галас по гаю і одкликався наоколо луною. На деревах теж висіло кілька трупів, неначе волові туші, обідраних ляхів; де з яких з живих здирали ще шкуру, і тими шкурами вовгурянці вкривали отаманів курінь і свої халабудки, щоб заборонитися від дощу.

Кривоніс сидів біля свого куреня, підкорючивши ноги, смоктав люльку і втішався, дивлячись на муки ляхів… Був з нього козарлюга забісований. Глибоко позападали у лоб його очі і хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок. Довгий, кістлявий ніс його якось погнуло набік, в бороду, і широку челюсть виперло наперед. Непідголене і розпатлане волосся, жорстке, як кнуряча щетина, стриміло догори і закривало лоб і товсту шию. Широкі плечі, високі груди виявляли в йому велику силу; з себе був високий, кістлявий, мов виплавлений з самого чавуну. Одягнутий він був як і прості козаки, тільки в жовтих чоботях на срібних підковах, мабуть, стягнутих з замордованого ляха.

Кожний з загону Кривоноса, що порались біля ляхів і швендяли по поляні, був з себе теж високий, гладкий, мордатий, вусатий і хижо виглядував спідлоб'я; видко було, що кожного прийняли до гурту з проби і недарма прозивались вони вовгурянцями…

Було ще рано, а народу вже чимало-таки зібралось біля Кривоносового куреня; не забарились і наші сіроми. Аж на виду змінились вони, глянувши на муки ляхів і почувши їхній галас. Хоч скривдили ляхи український люд і напоїли їх нестерпучою, однак не втішалися вони муками своїх ворогів, бо ще не загубили свого серця і не втратили жалю до ближнього, як дряпіжні ляхи і патери, що мордували неповинних собі на втіху і на зміну віри…

— Здоров був, пане отамане! — поважно промовив Барило, підходячи до Кривоноса, а за ним і вся ватага обізвалась і, знявши шапки, вклонилась отаманові.

— Спасибі, пани-молодці, — прогугнів Кривоніс, глянувши спідлоб'я на козаків, — а чого вам треба?

— Та того ж, чого й тобі, — одказав Барило, — позбавиться од яропужих ляхів, і заборонить святу віру, і наше життя, і наші козацькії вольності.

— Добре, пани-молодці, добре; спробуйте ж, чи є у вас сила заборонить те, що кажете... Обнесіть оці каменюки, — Кривоніс показав на два каменя, обв'язані вірьовками, щоб латвій було їх захопить, — так коли хто з вас обнесе їх тричі кругом куреня...

— Чули вже ми про сі каменюки, — перехопив Барило, — нічого розказувать, нічого вже і увереджуваться. Так вибирають не людей, а волів, бач, який більш потягне, той і дорожчий.

— Батька свого навчи... — прошепотів Кривоніс, насупившись.

— З того часу, як вигадали рушницю і пістоль, — казав Барило, — той став моцніший, хто не схибить, стріляючи, а коли він ще розумний, то сховає тебе у кишеню, дарма що ти уродився такий запеклий і здоровий козарлюга. Ось подивись лишень, як у нас січовики стріляють!

Барило вихопив із-за пояса пістоль, навів на ляха, що од мук корчився на палі, випалив — і лях схилився набік, а з-проміж очей задзюрчала кров...

— Що ти зробив, необачний?! — скрикнув Кривоніс, схопившись, — Чи ти знаєш, що він у мене сидів уже з тиждень на палі, я б йому ще на кілька день протяг мук…

— Як тиждень сидів, — перехопив Барило, — то пора йому вже і вмерти!.. Буде з ляха і того, коли він відкида ноги!..

— Чого б ще й бажать! — зареготавшись, озвались деякі.

— Так, бачу, вам, іродам, жаль ляхів?! — гримнув Кривоніс, підступаючи до Барила…

— Нехай вони до твого кривого носа поприлипають! — одказав Барило, узявшись за пістоль. — Та не дуже, отамане, й гримай; не за тим мене з Січі сюди прислали, щоб корить ляхами, а щоб помогти вам, дурням, їх лущить…

Кривоніс, побачивши, що січовик не дуже його злякався, та й завзятий-таки, бо вже й за пістоль хапається, одійшов од його. Далі з перегодом озирнувся на козаків і вже без сварки промовив:

— Ось що приходиться, пани-молодці: мені треба не розумних, а дужих!.. Мабуть, між вами нема й одного такого, щоб не то що обніс каменюки круг куреня, а й з місця їх не зворухне?

— Чом, нема, — озвався Кобза, — може, й такий знайдеться, що й обнесе, і занесе твої каменюки.

— Чи не ти той, що занесеш? — спитав Кривоніс, глянувши на Кобзу.

— Може, й той!

— Спробуй, побачимо!

Тим часом на той гомін повилазили з своїх нор і халабудок вовгурянці, і чимала їх купа зблизилась до куреня, деякі посідали, а другі попростягались черевом на траві, мов ті кабани, і палили люльки. Кобза підійшов до каменюк, огледів, позамотував руки у вірьовки і твердим поступом поніс каміння. Обніс круг куреня раз, вдруге і втретє…

— Глянь, глянь, — загомоніли вовгурянці, — не взяв його кат, добре пре!.. Послав нам господь товариша, — гукали деякі і з радощів аж посхоплювались.

Не зупинявся Кобза од сього покрику, і ще тричі обніс каміння круг куреня.

— І мені господь послав побратима, — загугнів Кривоніс, підходячи до Кобзи, — коли ти такий удався, дак побратаємось. Кажи, як ти прозиваєшся?

— Павлом та ще й Кобзою, — додав Кобза, трохи зупинившись…

— Хто ж се тобі таке прізвище приложив?

— Запорожці…

— Яка ж з тебе кобза! Та й не Павлом тебе звать, ти будеш у нас Павлюгою прозиваться… Правда, пани-товарищі? — Кривоніс скинув оком на своїх вовгурянців.

— Правда, пане отамане, так, так, — загукали вовгурянці, — нехай буде Павлюга, Павлюга!..

— Потривай, пане отамане, — одказав Кобза, пильно глянувши на Кривоноса, — тоді ми з тобою побратаємось і я пристану до тебе, як ти усіх нас приймеш до свого загону.

— Вибачай, козаче, не то для тебе, і задля рідного батька не зміню своєї регули.

— Як не зміниш, так і не треба, — одрізав Барило, — він і у нас буде Павлюгою. А що, хлопці, так обираєте його на ватажка? — скрикнув він, озирнувшись до свого товариства…

— Так, так, — гукнули козаки, — нехай буде нашим отаманом! Нехай буде Павлюгою!..

— От і добре, нехай буде по-вашому, — загугнів Кривоніс, — теперечки вже не обридатимуть мені, щоб приймав до свого загону; буде до кого приставать, буде кому і люд той збить докупи, що вештається по острову, неначе отара без вівчаря… Однак, козаче, — Кривоніс зблизився до Павлюги (так будемо теперечки його звать), — усе ж таки ми зостанемося побратимами і заприсягнемся перед господом не вложити в піхву наших шабель і не покинуть списів, поки не викореним на Україні усіх ляхів і ксьондзів!

— Та вже ж, бач, — одказав Павлюга, — не з тим і узялись за шаблі, щоб, теє, укладувать, і коли господь поможе, то й викореним.

Аж ось, як так вони розмовляли, огласився галас по поляні:

— Ляхів ведуть! Ляхів ведуть!

І вовгурянці купами поперли назустріч козакам, що вели на арканах, з скрученими назад руками, кілька чоловіка ляхів.

Була се невеличка ватага козаків, що шасталась і пильнувала побіля Київського шляху і захоплювала по дорозі тих нещасливих, що їхали до князя Вишневецького.

На таку звістку Кривоніс витріщився на ляхів; баньки його забігали і заблищали, як у гадюки, рот судорогою розвело, і зуби, рідкі і гострі, як у щуки, вищирились і заскреготіли…

Попереду вели високого і товстого ляха, мабуть, значного пана, бо був добре убраний, у блакитному кунтуші, підперезаний шалевим поясом, а за ним ще чотирьох. Позад ішло кілька чоловіка незв'язаних і за ними шляхтянка у шушоні з дитинкою на руках. Бідолахи, озирнувшись на мучеників, що сиділи на палях і мотались на шибеницях, звели очі на небо і звісили свої голови на груди; побачили, яка доля їх чекала…

— Здорові були, панове, як ся маєте? — зареготавшись, скрикнув до їх Кривоніс, як вони зблизились до куреня.

Ні один з ляхів не підняв голови, щоб глянуть на Кривоноса, і мовчки стояли перед отаманом.

— Чого ж се так замислились, чого зажурились?.. Подивіться лишень на своїх родаків, — казав Кривоніс, показуючи на мучеників, — бачите, який ми їм бенкет завдали?.. Нехай би отак глянули на їх і ваші круленята та патери, побачили б вони, іроди, що наробили… Не хотіли, гемони, мать нас за братів, нехай же теперечки мають нас за ворогів. Може, ви думаєте, що тільки ваш кровопийця князь Єрема вміє мордувать людей? Я його самого навчу ще лучче катувать: у його наші сіроми сидять на палях тільки по три дні, а у мене і більш тижня! Та постривайте, ми й до його доберемось, не мине він моїх рук, по краплі виточу з його диявольську кров, живого з'їдять черви…

— Лжеш, хлоп, схизматик, — сміло одказав лях у блакитному кунтуші, — не народився ще той чоловік, щоб наложив руку на князя Єремію… Постривайте, не мине і трьох день, як він сам перевішає вас, неначе псів, і розтикає ваші голови по перехрестках!.. Не сьогодні-завтра прийде до князя з Волині три тисячі кварцяного війська… О, тоді…

Кривоніс не стерпів такої одповіді. Мов вовк на ягницю, кинувся він на ляха і чим здужав ударив його по щоці. Лях, мов неживий, бебехнувся об землю, з рота і носа потекла кров…

— Отамане, — гримнув Павлюга, — нечесно бить зв'язаного чоловіка!

— Нечесно і заступатися за яропужих ляхів! — загугнів Кривоніс, хижо озираючись.

— Не за ляхів заступаюсь, а за лицарську регулу!

— Бачу, про його вона не писана! — додав Барило.

— Нахаркать на ту регулу, котру запровадили у нас ті анахтемські католики, що віддають божі церкви жидам на оренду, зневажають присягою, що клялися на хресті і святому євангелії!.. Наша регула теперечки — око за око, зуб за зуб, кров за кров, мука за муку!.. Еге!..

Кривоніс одвернувся до своїх вовгурянців і грізно додав: — Як опам'ятається, зідрать з його шкуру: гладкий, буде чим курінь укрить… Сих трьох на палі, а сього сухорлявого на крюк, він довше висітиме.

Потім, глянувши на тих, що були не зв'язані, спитав:

— А се що за люди?

— Се наші небораки, лакизи, що з панами їхали, — одказали вовгурянці…

— Так приставайте ж, хлопці, до сього отамана, — Кривоніс показав на Павлюгу, — і лущіть ляхів; напийтесь на здоров'я тією помстою, як у спасівку насищають жадобу з холодного родника…

— Спасибі тобі, отамане, за твою ласку, — одказали лакизи, вклонившись Кривоносові.

— А се що за вельможна пані з чортеням на руках? — запитав Кривоніс, глянувши на шляхтянку.

— Теж нечиста мати несла до Вишневецького, — загомоніли деякі з вовгурянців, — тамечки її чоловік жовнірує у князя Єремії.

— І, мабуть, мордує наших братів і висмоктує з їх останню кров! — Кривоніс хижо скинув очима на дитинку. — Бач, яке маленьке, у пелюшках ще, а вже воно найстарше, бо ляцького роду, круленя собі, матері його сто чортів у живіт, а як виросте, бісеня, то й буде нас нівечить і пити нашу кров… бодай воно не діждало! — З останнім словом Кривоніс вихопив з рук матері дитину і вдарив її головою об камінь. Череп розлетівся на дрібні шматочки і забризкав кров'ю і мізком матір і тих козаків, що стояли наоколо… Шляхтянка скрикнула, підняла руки до неба і, як нежива, вдарилась об землю. Усі з жахом одступили назад і хутко стряхували з себе шматки мозку і черепа, неначе огневі іскри, щоб вони не спалили одежі.

— Прив'яжіть лишень сучку до стовпа, — прогугнів Кривоніс до своїх вовгурянців. — Чим вигодовувать п'явку, щоб висмоктувала з нас кров, нехай годує комарів, поки сама з голоду не, одубіє...

Ті і потягли небогу...

— Що ти робиш, пане отамане, — загомоніли Барило, Павлюга і деякі з козаків, — побійся бога!..

— Ляхам своїм коханим розказуйте, а не мені! — гримнув Кривоніс, визвірившись. — Се ж вони самі наварили собі кулешу, нехай же теперечки і тріскають, поки не луснуть!..

— Ходім звідси, хлопці, — озвався в юрбі Барило, — як бачите, нічого нам тутечки робить!.. Мабуть, і той змій, що колись у сих печерах жив, не лютував так, як сей котолуп лютує.

— Ходімо, ходімо, — гомоніли козаки, рушаючи, — на одну б його гілляку з Єремою!

Гнида зупинив ватагу.

— Постривайте, люди добрі, — сказав він, — поки я пораджуся з Кривоносом об мойому ділі, може, і вам доведеться вкинуть розумне слово і дати пораду.

— Радься, радься, — загомоніли козаки, — тільки швидше, бо вже нам обридло дивиться на сього Ірода.

Гнида підійшов до Кривоноса і так почав:

— Старий Гуня доброго тобі здоров'я зичить, а Бубнівський протопоп Світ посила своє благословеніє і наказує тобі, щоб ти був лицарем, а не катюгою…

— Нехай він батькові своєму лисому наказує, — перехопив Кривоніс, насупившись, — або своїм бурсакам, а не мені. Кажи, чого їм од мене треба?

— Старий Гуня і Світ зібрали в Прилуччині чимале військо і наміряються поперти на князя Єрему: дак отеє, бач, прислали мене до тебе порадитись, як би нам разом застукать іродового сина.

— Спасибі тобі за сю звістку… Давно вже пора угамувать гаспида!

— Так кажи: як, коли і де нам зібратись? Чи нам до тебе прийти, чи ти до нас пристанеш, чи, може, з обох боків його обійти.

Кривоніс на таке запитання не знав, що й казать, і стояв, як телепень, чухаючи потилицю; далі, надумавшись, прогугнів:

— Як Павлюга зіб'є докупи увесь той люд, що зібрався на острові, тоді вчинимо раду. І дамо тобі одповідь… Чи чуєш, побратиме, що я кажу? — Додав Кривоніс, озирнувшись до Павлюги.

— Чую, — одказав Павлюга.

— Так роби ж, що треба, навербуй собі загін, нехай тобі господь помагає, а як навербуєш, дай мені звістку…

Сіроми наші попрощавшись із Кривоносом, метнулись від його, якомога, щоб не бачить, як мордуватимуть тих ляхів, що привели, бо поки Гнида радився, лях у блакитному жупані опам'ятався, і вже потягли його на дуба, а других повели насаджувать на палі… Голосно огласився гай галасом нових мучеників: особливо кричав товстий лях, з котрого здирали шкуру: проклинав він і козаків, і патерів, проклинав і той день, що народився, проклинав і самого папіжа…

ЗАКІНЧЕННЯ "МАРКА ПРОКЛЯТОГО", НАПИСАНЕ НЕ СТОРОЖЕНКОМ

XIII

За тиждень до пророка Іллі прийшли вовгурянці з Кривоносом під Немирів-город, щоб напасти на вражих ляхів; а за ними слідком зібрався туди ж таки й загін Павлюги, що навербував він з Барилом. Ото військова старшина порадилась, і осадили Немирів облогою.

З усієї околиці позбиралась у город голодраба шляхта. Було-таки кому його і боронить, і одстоювать: були понароблювані вали і засади з землі й хмизу. Два напади ляхи одбили, і козаків чимало полягло. У самий же день пророка Іллі, удосвіта, почали козаки третій напад. Спершу роздався гук і галас, а там — загуло, затріщало, загрякотіло, заревіло, загриміло, застугоніла земля — і козаки пробились у город. Як весняна вода в прорвану гатку, так вони прожогом хлинули туда. Та й була ж там гаспидська робота…

Кривоніс зараз із своїми вовгурянцями метнувся по городу на здирство і душогубство ляхів та жидів. Павлюга ж потяг із своїм загоном до замка князя Четвертинського, що стояв

обмурований високою стіною і обставлений самопалами, гаківницями і гарматами...

Та й задали ж вовгурянці лупки шляхті і жидам. Більш двадцятьох тисяч лоском положили; не було спуску і милування ні старому ні малому, різали матір, різали й дитину на її грудях. Не було і валантання: бо на третій день, як зовсім упорались, прийшли вовгурянці до Кривоноса і кажуть йому: "Всіх ляхів і жидів вирізали, зосталась тільки в живих одна жидівка".

— Чому ж і її не зарізали? — спитав Кривоніс.

— Там така гарна, матері її лихо, — одказали козаки, — що не піднялась ні в одного й рука...

— Як бачу, голопузі ви пуцьвірінки, а не козаки, — скрикнув Кривоніс. — Приведіть лишень її до мене, так — побачите, як підніметься рука і на гарну.

Привели жидівку, дівчину літ сімнадцятьох, таку щуплу, тендітну, очиці як ті зірочки, а на вид білу і смазливу, що не можна й сказать. Лютим, хижим поглядом окинув її Кривоніс, та й жидівка дивилась пряма йому у вічі. А як Кривоніс, вихвативши шаблю, підійшов до неї, вона одною рукою миттю зірвала з пліч хустку, а другою підібрала довгу і чорну, як гайворон, косу і, розкривши шию, схилила голову перед Кривоносом. Нещасна сама бажала смерті, бо усе задля неї загинуло; зосталось тільки ненависне життя, сирітство і гірка доля на світі...

— Бач, чого схотілось! — гримнув Кривоніс, вкладаючи у піхву шаблю. — Не буде по-твоєму.

Жидівка кинулась навколішки перед Кривоносої, благала убить її і покірно схилила свою голову. Кривоніс впився в її своїм хижим поглядом і, здавалось, не чув її мови…

— Справді гарна! З біса гарна! — пробубонів він і, обертаючись до козаків, додав: — Одвести в мій курінь!

Поки ото Павлюга брав замок князя Четвертинського, вовгурянці добре пили, гуляли і ділили поміж собою здобич і гроші, що добули од жидів; а Кривоніс усе возився з своєю жидівкою, як кіт з оселедцем… Носа не витикав з свого куреня і навіть не ходив на бенкети товариства…

А доки отаке діялось у Немирові, загін Павлюги висадив замкову браму і узяв замок на списа. У замку поховались значні пани, ксьондзи і усяка шляхта. Усі вони тутечки ж зараз були вирізані укупі з жовнірами; самого князя Четвертинського виволокли з палацу і біля рундука одрубали йому сокирою голову. Із панів зосталась жива одна тільки княгиня, — бо її притьмом прибрав у свої руки Павлюга…

Увечері того ж дня зібрались козаки у замок на бенкет. Було там чим і привітати, і частуватись: княжеські кухарі зварили вечерю з доброї страви і напекли усякі присмаки і витрибеньки. З підвалів цілими бочками повикочували венгерське вино, старі меди, наливки і ренське. Вечерею запорожці удовольнились, бо казали: "Оце не то, що гарбуза наїжся, а на вербу подивися, то й станеш голодний". А як ото вже добре підпили та почали точить теревені, посипались на Кривоноса насмішки й уразливі глузування; почали натякати і на те, що він непотрібно злигався з жидівкою… Кривоніс і сам добре знав свою вину і очевидьки бачив, що такою подією тратив віру і силу у себе поміж товариством, і от він — чого б задля його не було — захотів знов підняти себе і свою силу поміж козаками. Звелів одягти якнайлучче жидівку і привести

її у замок, де гурбою козачество товклось і пробувало. Привели жидівку, убрану у найкращу одежу княгині Четвертинської. Довга до колін коса була розпущена в неї, а голова убрана віночком із свіжих квіточок. А щоб лучче можна було усім її побачить, Кривоніс підняв і постановив її на стіл посередині зали, та й сам зліз на стіл і став поправоруч біля неї.

— Ось, пани-молодці, і жидівка! — крикнув він. — Як бачите, не бороню її і не ховаю; у кого підійметься рука, нехай той і збавить їй віку.

Козаки стовпились коло стола і роти пороззявляли, дивлячись на таку гарну жидівку. Лютуванням і кров'ю вони наситились уже вдоволю, так що якби у ту пору привели не то що красиву жидівку, а й поганого жида або ляха, то й на того не піднялася би ні в кого рука.

— Чого ж мовчите та зуби скалите? — з лютістю проговорив Кривоніс, підбираючи лівою рукою косу жидівки. — Ріжте, стріляйте, на те і привів сюди жидівку!

— Коли досі не зарізали, — озвались деякі, — так нехай живе небога…

— Нехай живе! Нехай живе! — роздався кругом гомін козаків.

— Ну, дак не коріть же й мене…

З останнім словом шваркнула з піхви шабля, заблистіла, голова жидівки на аршин підскочила вгору, а з трупа кров струменем забила, задзюрчала, і він гепнувся додолу. Товпа козаків хутко одскочила назад і з жахом гляділа на Кривоноса…

— Товариші! — гаркнув він, потрясаючи шаблею. — Ся шабля перетяла ланцюги кохання, чи вдержаться від неї лядськії кайдани?!

— Ой отамане, ой отамане! — загули козаки… Вовгурянці кинулись до свого отамана, зняли його зо стола і довго колихали на руках, вихваляючи його лицарське завзяття…

Бенкет все йшов та йшов, горілка і ренське все більш і більш розпаляли і мордували козаків. Аж ось посипались кепкування й нарікання і на Павлюгу. Не одні тільки вовгурянці, а й багато з загону Павлюги вимагали од його, щоб вивів перед товариство і свою кохану — княгиню і розправився з нею, як з жидівкою Кривоніс… Павлюга, ухмиляючись, виразно одказав козакам:

— На сьогодні буде з вас однієї жидівки, а завтра вранці виведу на замковий майдан княгиню і порішу з нею так, як бог на серце мені покладе.

На другий день вранці увесь замковий майдан вкрився козаками і православним людом. Біля палацу постановили стіл з образами і запаленими восковими свічками; прийшли піп з дяками в усьому облаченні, і зібрались отамани і військова старшина. І ото зараз одправили благодарственний молебень за даровану господом побіду над ворогами…

Після молебню метнувся Павлюга і підійшов до налою, ведучи за руку княгиню, і тутечки зараз почали їх вінчать. Княгиня була убрана в українську одежу: в шовковій плахті, з малинового оксамиту шушуні [36], обгаптованому золотими поворозками, а на голові був парчевий дорогий очіпок, та ще обмотаний тонким, як павутина, серпанком. Тільки княгиня була дуже смутна: сльози лилися з очей її і обливали жемчуг і

самоцвіти, що сіяли у неї на високих грудях. Павлюга пильно її розважав, а сам був такий бадьористий. Козаки, підморгуючи, казали проміж себе: "орел!"

Такої гарної, красивої пари, розказував панотець Ларівон, не приходилось йому на віку вінчати, і після сієї мови обтерся шовковою хусткою, що досталась йому після вінчання.

Як тільки звінчались, Павлюга вихопив свою шаблю і обернувся до козаків; а ті з жахом і мовчки дивились на свого отамана; у всіх похололо на душі, бо у кожного була перед очима жидівка.

— Пани-молодці! — крикнув Павлюга, показуючи на свою молоду. — Се перед вами не княгиня, а козачка, жінка моя; просимо поважать її, а коли який необачний скривдить її словом або поглядом, то я йому отсією шаблею теж одчешу голову, як учора Кривоніс одчесав голову жидівки...

— Ой отамане! Ой отамане! — загули козаки. Шапки полетіли угору, і молодих з шанобою ввели в палац, і весілля справили, як треба по козацькому звичаю: може, під сотню сопілок оддирали козаки тропака і гопака вприсядку; танцювали і під ту, що музика грає: свині житі... Були там і всякі панські шпундри і витребеньки, і хвиги-миги, і дуже добре частування...

Після вінчання бачили дехто із козаків, що якийсь старий чоловік з торбою за плечима підходив до панотця Ларівона під благословення, дав йому скількись шагів грошей на часточку, прохаючи пом'януть побитих козаків, а Павлюзі з жінкою переказать: "Нехай собі здорові будуть та шануються на все добре", і ото зараз кудись почимчикував... А йдучи бубонів собі:

"Кривоніс… гаспидська у його душа… не здобровать йому, катюзі…"

Після того добре згодом була у Січі така чутка. Раз десь при війні старий чоловік, що носився з торбою, переказав Кривоносові пораду, що, де і як треба діять, бо дуже погане діло виходило од ляхів… Кривоніс не послухав тієї поради і багацько погубив козаків. А як Марко зустрів Кривоноса, то докоряв його за його негодящу пригодність і за його завзятість і харцизтво. Кривоніс, як скажена звіряка, кинувся на старого з шаблею, дак він ціпком своїм перебив у Кривоноса шаблю і так його оддубасив, що він після того тижня через два і дуба дав… Умираючи, Кривоніс хоч гірко каявся за своє люте завзяття, а все-таки казав, що віру і своїх людей щиро боронив од треклятих ляхів…

XIV

Що таке діялось і робилось на Подолі і на Волині, і як там люди бились і гризлись, як ті звіряки, — у далеку сторону України не доходило ніякої звістки. У тих містах, де тече річка Самара, і там, де протікають собі і другі річки: Вовча, Гніздка, Кочерга, Тирса, і побіля їх ростуть густі ліси та розляглись широкі луги, там порозселились і попосідали хуторами і сельбищами ті запорожці, котрі, одкозакувавши у Січі, позаводились жінками та дітьми та й стали собі хазяйнувать.

В однім такім місці коло самої Самари, яке зветься "Білого кишло" [37], жив козак, вже немолодий — Іван Гоцопуп. Заможний був він чоловік і добретна душа. Мав жінку Оришку, невсипущу тобі хазяйку — мички і веретена з рук не випускала — та тільки злющу і запеклу цокотуху на всі хутори. Він собі більш мовчав і потурав їй, бо дуже не любив жіночого крику; а коли вже, було, не витерпе її дорікання за ту горілочку, і надає їй бебехів, дак вона ще гірше розрепетується, кинеться до

мисника і поб'є чарки, і повилива з посудини горілку. Така!.. Ото він, сердега, потім розмислиться і начне їй докладать, бо розумна-таки і голова була у його: "що як ходив ще по землі Христос з Петром, то казали народові, щоб не було жіночого верху, а то й добра на світі не буде; от що знай..." Вона, слухаючи такі речі, зробиться сумною і на яку часину посмирніша... Він же, отеє, хто б не завернув у двір або не зайшов у хату, є кожному горілки чарка, а другого і сам покличе, щоб випить не в самоті, на добре здоров'я... Е, вже нема тепер таких, нема. Хоч з каганцем шукай — нема-таки, нема...

На празник святого Миколи весняного зібрались до його спозаранку сусіди: Остап Завадій, Охрім Передерій, Терешко Кваша, Панас Ганчірка і другі, всіх чоловіків з вісім, на бесіду і порозпитаться: чи нема якої чутки з Польщі, і як-то там наші небораки запорожці справляються з гемонськими ляхами.

Щирий хазяїн рад був гостям, бо хотілось-таки на святий празник гульнуть, та й на ту пору і стара його десь бабувала.

Посадив він гостей у дворі під вербами, виніс із комори казан, повісив його на триніжках, налив у його горілки відра з півтора або зо два і вкинув туди ж меду; а зварівши таким побитом горілку, всунув у руки кожному гостю по корячку, і почали частуваться і кружать. Отак сидячи під вербами в холодку і торкаючи потроху гарну варенуху, кожний розказував про своє перше життя у Січі і про клади, де у якім місці їх батьки позакопували від орди, та ніяк їх не найдуть. Точили усякі теревені, а далі міркували й об тім, що ото біс та його діти усе мутять на світі!.. Еге!.. Як чорт улізе в очерет, то в котру схоче дудку заграє... Хоч пий — умреш, і не пий — ноги задереш...

— Ні, ні, воно, бачите, і от як буває, — почав казати Гоцопуп, — та люди не хочуть тільки того примічать: доброму чоловікові і добрий кінець віку буває, а лихому лиходієві — поганий… Хоч зробив зле діло твій дід або баба, або батько, або мати, воно окотиться коли не на тобі, то на твоїх дітях, унуках, і не буде вже їм ні пуття, ні добра, куди не повернуться… Воно по писанію, треба і скотину жаліть, шанувать, а не то що чоловіка… А навіжені, злі та дурні люди од чого, думаєте, родяться? — від того самого, що не так, як треба, живуть чоловіки з жінками. Він тоді дотинається, як бува п'яний, навісний, а часто і після того, як поб'є жінку, а буває, як і вона його п'яного потовче; а отака і друга непотрібність на вроду людей і дух дуже діє… Воно вірно. Бо які вінчають, то у церкві апостола читають: "тайна отся велика є!.."

Уже наші запорожці були добре п'яненькі, вже деякі розмовляли і об гарних молодицях, а деякі почали лаяться, і, може, сварка довела б і до кулаків, як дивляться — біжить від лісу прямо до їх якась стара жінка.

— О, дивіться: се, здається, біжить наша стара Горпина Гвоздичка, — обізвався хазяїн.

— Яка-то Горпина? — деякі спитали.

— А жінка старого холодного коваля, що на Свинороях живе.

І справді, незабаром швидко підійшла до їх гурту старенька жінка з добрим пучком зілля і, трясучи головою і задихаючись, переказує: "Ох, мені лишенько; трохи не вмерла в лісі з переляку!.."

— А що там таке скоїлось? — обізвався Василь Кваша, схопившись на ноги, і пропустив під свої страшенні вуси корячок тієї варенухи.

— Ох, мій голубе сизий, і згадати і розказати страшно! Скільки живу на світі, а такого страшенного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима… Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала…

— Бабо Горпино, — озвався хазяїн, — та то, мабуть, Марко з пекла?

— А може, серце, і він! Може. Тут усі гості зареготались.

— Ей, не смійтесь! Баба Горпина не вміє брехати. Я вам таки кажу, що злякалась так, що ледве додибала до вашої господи. Дух святий з нами і свята пречиста! — та й стала хреститися.

— Годі, бабо, труситися та лякатися, — обізвався хазяїн, — сідай лишень, небого, лучче з нами та випий чарчину сієї живиці-ледащиці.

— Ох, мій голубе, та, може б, воно ще й рано для празника святого?

— Та ну-бо, пий, коли дають! Знаю, як покуштуєш, то й ще попросиш…

— По сій мові бувайте, козацтво, здорові, — відказала баба Горпина і, скривившись, неначе той гріх, пропустила чарку

вареної горілки через свої зморщені губи, а потім і другу, і третю.

— Ну, що, — зареготали козаки питаючи, — добра горілка?

— Добра, голуби мої, добра, тільки її і пити таким, як ви, запорожцям-козакам…

— Е, голубко, які вже з нас козаки, — озвався Кваша, — ми, бач, теперечки тільки жіночі попихачі.

— Стривай! — скрикнув Ганчірка, узявшись у боки, що аж луна покотилась, — що ти казна-що мелеш! Спитай лишень її: чого вона була в лісі і кого вона збирається отруїть, чи що, отим зіллям?!

Тут баба Горпина аж підскочила, а козаки знов зареготали.

— Не така я людина, мої соколята, щоб труїти і зганяти людей з світу; а якщо і збираю добре зілля, то більше для любощів та од пропасниць і всякої хвороби. От що!

— Добре, бабо, добре, — відказали козаки і знов піднесли бабі чарочку.

— Та може воно б і годі? — ніби не хотячи, промовила стара Горпина і випила горілки прокряхтівши.

— А, та й солодка ж! — і баба помолоділа. — Ну нічого, гарна я стала? Ото якби мій старий побачив… Господи! Та де ж моє добре зілля?

І стара почала кряхтіть і збирать на землі розкидане зілля, приказуючи:

— Отеє, бачите, сон… отеє горицвіт… І гадюча цибуля… отеє петрів батіг… отеє тирлич… а отеє свербигуз і деревій, до грудей і до чоловічого живота добрий… отеє буркун… а отеє чорнобиль… до голови і до жіночого живота дуже потрібний… а отеє молочай, як чоловікові, вже знаєте, невдачай… А в пазусі ще й ремезине гніздо є: хто його має у хаті, то буде добре життя жінці з чоловіком, аби воно було з однією діркою, а не з двома… Бачте!

— Ану, стара молодице, заспівай лишень нам що-небудь веселе, — загомоніли козаки.

Баба Горпина обізвалась:

— Ото, чого схотілось! — і, узявшись у боки, почала примовлять та притупувать:

І підтикалася,

І підсмикалася,

І підперезалася,

Йому сподобалася…

— А що, козацтво?

— Гарно, бабо, гарно! Ану лишень пісню-танцюриху. Тут уже стара, нічого не кажучи, пішла трохи легше, а потім і дужче танцювать і додавать словами.

Коло мене хлопці жваві,

Молодії і чупряві [38],

А я зілля настарчаю,

Їх із лиха виручаю,

Як покладу та розмажу,

Та про дівчину розкажу,

То мій хлопець аж, аж, аж!

Каже: бабко, серце, маж!

А я перцем, з лободою,

І з усякою бідою

Мажу крижі, плечі мну.

— Отака я, бачте, ну!..

Козаки регочуть от бабиної пісні і танців, а вона усе-таки промовля:

Ось яка я, бачте, ну,

І сюди я, бачте, ну,

І отак я, бачте, ну!

Деякі з козаків плюнули, дивлячися на бабині викрутаси, а другі обізвались:

— Та нехай тобі, бабо, печений жид, яка ж ти осоружна!

XV

Ото вже баба угомонилась і побрела собі, а деякі старі запорожці затягли були свою пісню: "В Одарочки ночував, та з печі ввірвався", — як підходить до Гоцопупового двора старий чоловік з торбою за плечима і, не кажучи "здорові були", прямо звертається до козаків понуро і з грімною мовою:

— Ач! Як вони тут глузують та бенкетують... А там горять села, города... мучать народ християнський. Хіба забули гетьмана Остряницю, обозного Сурмилу, Чурая і других, як їх ляхи колесували і прибивали живих на палях, обливали гарячою смолою і жарили пекельним вогнем? Забули?.. Хіба не знаєте, як наші церкви поограблювані і віддані жидам на оренду, а саму віру зруйнували вороги-гадюки? Усе забули!.. Подивились би, що таке діється і теперечки на Подолі та на Волині!.. Он город Буша зовсім з людьми пропав!.. Там люди самі себе предавали смерті, щоб тільки збавитись од ляхів; там жінка козацького сотника Завісного сіла на барило з порохом, підпалила його, та й була така...

...Нащо ж на божому світі те й козацтво, як не на те, щоб боронить святу православну віру і людей від супостатів? А ви сидите отут з жінками й нічого собі не думаєте і не робите! Вам і байдуже людська погибель... Хіба хочете, щоб і вас татарва побрала у неволю або ляхи повирізали та потопили у Самарі?..

— А тобі яке діло до того, що ми бенкетуєм? — обізвались в один голос хуторяни. — Що ти за отаман такий і відкіля ти у біса приплентавсь сюди вчить і корить нас, що ми гуляки, п'яниці?.. Яке тобі діло? Іди собі геть к нечистій матері, відкіля прийшов, а не то, як ще начнеш тут більше патякать, то ми тебе і по потилиці протурим, як навіженого.

Більше всіх кричав і сіпався Ганчірка.

— Ого-го! Ще не народився той, щоб бив мене, а не то отакі жіночі налигачі, як ви, позаливавши пельки.

Підгулявше козацтво ще більш роздрочилось: всі вони позскакували з кулаками. Чоловік (то був Марко), як той лев, став проти їх та й каже:

— Підходьте ж, чого зупинились та роти пороззівляли, бісові п'яниці? Я вам того дам, чого більше не схочете, — показуючи їм свій ціпок.

Запорожці добре вже були п'яні і, почувши такі речі, кинулись усі на чоловіка з непотрібною лайкою і гомоном: "провчимо гемона [39], провчимо!" І як тільки що який з їх підійде до Марка, щоб ударить його, то він стоїть собі, як укопаний, з місця не ворухнеться; того пхне рукою, а другого тьокне ціпком або вхопить за чуприну й стусоне, то так к бісу і гепнеться або покотиться; який же підніметься, то і вдруге, і втретє пхне. Позабивав їм зовсім памороки…

Отак перебравши всіх гуляк і дуже вилаявши їх, як непотрібних козаків, Марко підняв свою торбу на плечі і потяг знов до лісу, не оглядаючись…

Козаки-хуторяни зовсім були збиті з пантелику, не знали, що и робить, що й казать; забули й за горілку…

А як ото трохи прочуняли і прочухались, Гоцопуп обізвався до їх:

— А що, хлопці, може, отой якийсь чудний старий чоловік і добре діло нам казав, бо і я перш чув, що дуже страшно на Волині і на Подолі, і як там знущаються над нашим хрещеним людом… Похмеліться, хлопці, та йдіть додому, а завтра уранці нехай кожний іде по сусідніх оселях та хуторах збирать охотників, і як зберем добру ватагу, то й пошлемо її з богом на поміч нашим запорожцям у Волинь.

Опісля того незабаром позбиралось-таки чимало самарських і вовчанських лугарів [40] і потягли вони ватажком на підмогу своїм…

XVI

До того урем'я, поки не втихомирились биться запорожці з ляхами та з татарвою, бідолаха Марко появлявся з перегодом і заздалегідь у тих місцях, де воювало і билось Запорозьке військо. Деякі запорожці знали Марка за свого чоловіка, і як було забачать його, то й кажуть: "Он сіромашний дід придибав до нас на поміч". Та й таки робив він їм добру поміч. Збирав побитих козаків, рив ями і закопував їх, прохарамаркавши над покійниками молитву. А які, було, сердешні козаки лежать у степу або в лісі, увічені та поранені, то він доглядав їх і добував їм хліба і води, а деяким робив і ліки: прикладав і прив'язував до ран зілля, подорожника або заячого вуха і дечого другого; іншим же слабим, щоб подужчали, давав пить по маленькому кухлику горілки, настояної на деревію, або тернівки, а кому було, і перцівки. До тих же ран, котрі

заятрились і дуже пекли, прикладував розрізаних жаб, і від таких ліків рани загоювались, і козаки видужували. Дуже і щиро він трудився над таким ділом. А ото було як приходиться запорожцям на війні сутужно або складеться недогода та необачність яка, то він гукає та махає їм, де що робиться і де що не так, або куди держать стрикача. Часто його слухали і часто бував він у пригоді.

Потім, як ото перестала на Подолі та Волині колотнеча і різанина, і вже все утихомирилось, Марко потяг на Кавказ. Тамечки він скрізь по Кубані і тому Тереку, що вовчицею реве, шукав кладів, щоб добути казни і построїть на черкеських горах Пречистенський монастир, подібний як на Афонській горі, щоб там поселились собі пустельники та ченці. Думка у його, бач, була така, щоб усе благать та благать господа, трудиться та й трудиться до кривавого поту за збавленіє своїх безмірних гріхів; а друге і те, щоб руські люди ходили сюди Христу-богу молитися за спасеніє душі, а не заходжували в бусурменську трикляту турецьку землю, опріч святих міст, де і він бував. Уже було Марко з однії високої гори, над густими байраками, а побіля їх родниками доброї води і джерелами і течіями цілющої води гомоном та ляками порозганяв бісових синів черкесів, порозчищав на тій горі місто, склав собі капличку і обставив її хрестами; позносив на ту ж гору здоровецькі каміння, з десяток добрих копиць, на збудування монастиря; та скільки не бився, не трудився, кладів не знайшов, і вся його турбація так там і зосталась. Звідтіля пішов далі. Лазив ото він і на ту високу-превисоку гору, де зупинився здоровенний байдак праведного Ноя, як був отой колись давно великий потоп на землі за гріхи чоловічі, а може, більш і жіночі… Швендяв він і по Персіянській землі. Тамечки він запримітив, що у тій землі люди носять каптани з перекинутими за плечі рукавами, як і в запорожців, і ся одежа називається по-їхньому: козак. Кумедно та й тільки показалось

йому: одежа козак… Що воно означа? Нехай письменні розберуть…

Доходив він аж до вирія, куди небесні птиці злітаються на зимівлю; там він бачив, крий боже, яку тьму-темряву всякої, превсякої птиці, а між ними таких здоровенних індиків, неначе добрі бики. А йдучи туди, довелось йому побачить і тих навіжених людей, що моляться до вогню, і тих, що крутяться, як оглашенні; так як ото побачив ті вогні, із-під землі горящі, то задумав був спалить у тих вогнях свою торбу з головами, так ні, не згоріла гемонська торба, тільки почищала та набралась нехтяного духу. Після того вже був він у Русалимі. Дуже молився і благав у Христового гроба за свої претяжкії гріхи; тільки козацька його натура не витерпіла: там він надавав стусанів тим туркам, що розпихають людей у храмі божому і коло Христового гроба, та й вони його таки товкли і тріпали, та нічого не зробили, а тільки казали собі по-турецьки: "отеє, мабуть, руська сила!" Купався Марко з торбою і в річці Йордані. А звідтіля повертав і в той край, де живуть усе чорні люди, котрі прозиваються арабами. Плентався і по тій землі, де вже ото край світа і де люди ходять, як мати народила. Заносило його і туди кудись, де і літом, і в жнива все зима та морози та ледяні гори, а ведмеді, як сніг, білі. Бог його зна, що й робиться у тій землі, де не видко й землі. Марко недовго там і був, бо його таки добре пробирав страшенний мороз і лиха година. Де вже він не був, і чого він на світі не бачив! Усюди і по всіх усюдах…

Наших дідів діди, а тих дідів та ще діди — отеє усе розказували про Марка проклятого. Казали ще і от що: Марко після того всього забравсь у цесарську землю, де живуть таки наші руські люди. Там він по одежі став такий кумедний, що хто його зна як і розказать і як оповідать. У німецькій синій куртці, штани на ньому без очкура і матні, вузькі та ще збоку мідними гудзиками пообшивані; кожух носить навиворіт,

шерстю поверх; біле волосся аж плечі накрива, довгі вуса коромислом стирчать, а на голові бриль — як та здоровенна лопушина. Зовсім став чудний, неначе той піджарений цесарець або голодрабий лях з галицької землі. Він дуже лає і нападає на тих руських людей, котрі відчахнулись від нашої православної віри і повернули в гемонську унію та в католицьку віру, і тих, що побратались з ляхами, а про своїх руських людей і забули. Там вони зовсім зашолудивіли, бо набрались пранцюватого духу і стали єретичного сина синами.

Стародавні люди верзли ще і таке начебто яку нісенітницю, про Марка: що він шукає десь за границею того віковічного Жида, котрий од самого розпинання Христа ходить по всьому світу та з нечистою силою збирає і зносить жидам гроші. Хоче, бач, Марко запопасти його і дать йому доброї прочуханки, щоб він навчив своїх заграничних жидів, а не наших, по правді на світі жити, а не все займаться шинкарством та всяким обманством. Бо скільки Марко не вештався по світу божому, а ніде не бачив, щоб жид був яким-небудь хліборобом і щоб хоч би зерно хліба з'їв од своїх робочих у степу рук, або збудував хату, або зробив колесо, або полагодив його, або був ковалем; а то, нічогісінько того не роблячи, джиркочуть тільки та дурять людей хрещених та обманством добувають гроші і живуть собі панами. Уже цигани луччий від їх народ; хоч вони і добрі брехачі, а жінки їхні ворожки, та все-таки деякою роботою займаються: ковалюють та кіньми менджують, а в панство не лізуть, ні…

І ходе Марко по світі з своєю преважкою торбою і з своєю пекельною нудьгою. І буде отак ходить до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію — амінь.

---

notes

Примітки

1

Так прозивались запорозькі шапки, бо були обложені хутром з кабарди.

2

Коротка гвинтівка (приміт. авт.).

3

Волоцюга.

4

Постоли з шкуратка (приміт. авт.).

5

Невеличка гадюка, що лазить по деревах і обмотується кругом вітей (приміт. авт.).

6

Поздоровлення (пол.).

7

Спробувати сили.

8

Місце нижче потилиці.

9

Схвилювався від несподіванки, злякався.

10

Коса на голові, складена вінком.

11

Ляща.

12

Наостанок, востаннє.

13

Легендарна країна сонця в народних переказах; південь.

14

Угорське вино (пол.).

15

Рукопашний бій без зброї, навкулачки (пріміт. авт.).

16

Ad majorem dec gloriam (приміт. авт.).

17

Монастирі (пол.).

18

Старовинна зброя, щось на зразок булави.

19

Ісаія Копинський був згодом митрополитом Київським (приміт. авт.).

20

Кляті.

21

Галереями.

22

Флігелі.

23

Слабовитого, хирлявого (пол.).

24

В срібних латах.

25

Ласощів.

26

Шабля.

27

Лице.

28

Легко (пол.).

29

Жарти.

30

Марево.

31

Так лаяли католики православних попів (приміт. авт.).

(Плеха — від клеха).

32

Однокінному візку (глумлива назва).

33

Тут: правою рукою.

34

Церковну одправу, обідню (пол.).

35

Легендарний гетьман, який брав участь у Грюнвальдській битві 1410 р. між польсько-литовським військом і німецькими хрестоносцями.

36

Верхній жіночий одяг.

37

Оселя, садиба, житло.

38

Чубаті.

39

Чорта, диявола.

Той, що живе, ховається у Великому Лузі, розбійник.